

Maart 2020

Terebinth

tijdschrift voor funerair erfgoed

THEIR NAME LIVETH
FOR EVERMORE

Oorlogsgraven 75 jaar later

Wandelen op Vredenhof, Schiermonnikoog Gouden Terebinth 2020

VAN DE VOORZITTER... / FOAR RJOCHT EN FRIJDOM

Dit jaar gedenken we dat 75 jaar geleden de oorlog ten einde kwam. Voor mij komt die oorlog het dichtstbij in het gezin van mijn oudoom Hendrik Jacob (Henk) Lever (1891). Al

vroeg in de oorlog vormde hij in Sneek een verzetsgroep met daarin ook zijn drie kinderen, Jan (1922), Hendrik Jacob (Hennie, 1923) en Meta (1928). Ze verspreidden illegale bladen, verzorgden onderdak voor joden en veel meer. In de nacht van 16 op 17 november 1943 ging het mis. De *Sicherheitspolizei* overviel hun woonhuis, tevens hoofdkwartier, aan het Kleinzand. Hennie was er niet, Jan ontkwam, maar vader Henk, Meta en enkele anderen werden gearresteerd. Meta kwam weer vrij. Henk werd echter via Vught naar Dachau getransporteerd. Daar stierf hij door ziekte en uitputting op 8 maart 1945 en werd in een massagraf begraven. Na de oorlog werden de stoffelijke resten zoveel mogelijk geïdentificeerd en zo kon Henk in 1961 herbegraven worden op het indrukwekkende ereveld in Loenen. Inmiddels ontvluchtte Jan Friesland en sloot zich in Groningen aan bij het verzet. Nadat hij met anderen op 21 juli 1944 een distri-

butiekantoor in Slochteren overvallen had, werden ze verraden. Bij Eenum werd hij met twee anderen ontdekt door de Duitsers. In het daaropvolgende vuurgevecht sneuvelde Jan, 21 jaar oud. In opdracht van de Duitsers werd hij gecremeerd in Velsen. Op 30 augustus 1945 werd hij alsnog begraven op de Algemene Begraafplaats in Sneek.

Hennie was ondergedoken op een boerderij in Leons. Ook hij werd verraden en op 25 mei 1944 opgepakt. Later werd hij overgebracht naar Vught en daar – 20 jaar oud – op 18 augustus gefusilleerd. Hij werd gecremeerd; zijn as werd in een van de asputten van het kamp gestrooid. Jaarlijks zijn er op 4 mei herdenkingen bij deze wrange gedenkplekken. Meta en haar moeder overleefden de oorlog.

Na de oorlog plaatste de Vereniging Friesland 1940-1945 op graven van omgekomen Friese verzetsstrijders herdenkingszuilen met daarop een vlam met een Nederlandse leeuw, naar ontwerp van architect Marius Duintjer (1908-1983). Op de zuil staat een tekst van Jan de Vries (1915-2006): *Fallen yn 'e striid tsjin ûnrjocht en slavernij – dat wij yn frede foar rjocht en frijdom weitsje*. Dit gebeurde ook op het graf van Jan in Sneek. Hoewel alleen hij hier begraven ligt,

zijn op een steen voor de zuil toch de namen van alle omgekomen familieleden vermeld. Op bijna alle bovengenoemde plekken ben ik wel geweest, soms meer dan eens. Telkens emotioneert het me weer. Funerair erfgoed van de oorlog, het heeft altijd een randje dat zeer doet.

Bert Lever

Zuil bij het graf van Jan Lever, Sneek.

VARIA

Vijfenzeventig eeuwen funeraire cultuur

Op 31 januari jl. werd in Uitvaart Museum Tot Zover de *Canon van het Nederlands funerair erfgoed* gepresenteerd. Sinds in 2006 de canon van de Nederlandse geschiedenis – in vijftig 'vensters' – verscheen, volgden meer

De samenstellers en de aanwezige auteurs: vooraan Liesbeth Theunissen, achteraan v.l.n.r. René ten Dam, Leon Bok, John Strienen, Maurice Heemels en Guus Sluiter. Foto Geerke Vermeulen

van deze series toegankelijke, korte teksten, waarin over een langere periode een aantal hoogtepunten wordt belicht.

Vier van de zes auteurs van de funeraire canon leidden kort hun onderwerp in, waarna Guus Sluiter, directeur van Tot Zover, er een beschouwing over hield. Hij schreef ook het nawoord bij deze canon.

Het initiatief voor dit project, dat al online te raadplegen was, werd anderhalf jaar geleden genomen door de medewerkers van Dodenakkers. Bij het samenstellen van hun nieuwsbrief viel hun op, dat er veel boeken verschenen op funerair gebied, maar dat een totaaloverzicht ontbrak. In een open procedure konden deskundigen en belangstellenden vervolgens ideeën ervoor aandragen. De canon gaat met zevenmijlslaarzen door de Nederlandse funeraire geschiedenis, van de oudst bekende begraving uit het laat-mesolithicum, ruim vijfenzeventighonderd jaar geleden, tot de nieuwste gewoonten van immigrantenculturen, de persoonlijke uitvaart en het moment dat het aantal crematies het aantal begrafenissen inhaalde. Het is overigens niet de bedoeling hiermee een standaard te creëren, met veranderende inzichten kunnen er vensters vervallen en andere worden toegevoegd.

Margriet de Roever

De *Canon van het Nederlands funerair erfgoed* is voor € 17,50 te bestellen via de webshop van dodenakkers.nl

Inhoud

Dit nummer verschijnt aan de vooravond van vijfenzeventig jaar bevrijding en schenkt daarom ruim aandacht aan oorlogsgraven. Aan zowel oorlogsbegraafplaatsen – erevelden – als aan individuele graven van oorlogsslachtoffers. Gefusilleerden, gesneuvelden, slachtoffers van bombardementen; mannen, vrouwen, kinderen: de Tweede Wereldoorlog eiste zijn tol zonder onderscheid des persoons. Nu de laatste ooggetuigen nog leven, voelt de noodzaak hun verhalen en die van de slachtoffers op te tekenen des te dringender. Overal in het land zijn vele vrijwilligers daarmee bezig. Al die verhalen hebben, zoals Bert Lever stelt, 'een randje dat zeer doet'. Graag geven we deze verhalen het motto mee uit 'Vrede' van Leo Vroman:

'Kom vanavond met verhalen / hoe de oorlog is verdwenen,
en herhaal ze honderd malen: alle malen zal ik wenen.'

Foto boven: Het graf van generaal Maczek met Pools vlaggetje, op het Pools ereveld in Breda. De generaal wilde bij zijn manschappen begraven worden.
Foto Bartho Hendriksen

Foto omslag: Canadese begraafplaats Holten. Foto Bert Pierik

En verder

- 2 Van de voorzitter en Varia
- 3 Mens & plek: Gerrit Hartman, oud-beheerder kerkhof Hervormde gemeente Haren
- 4 Funeraire wandeling:
Begraafplaats Vredenhof op Schiermonnikoog
- 8 Canadese begraafplaats Holten / Holten Canadian War Cemetery
- 10 Poolse erevelden in Nederland 'Voor uwe en onze vrijheid'
- 12 75 jaar bevrijding
Zijn de grafmonumenten van alle slachtoffers bekend?
- 14 Fotoreportage: Oorlogsgraven in Nederland
- 16 Geen einde aan de oorlog, geen einde aan de verhalen
- 17 Boeken en media

- 20 Terebinthnieuws
- 22 Uitreiking Gouden Terebinth 2020
- 24 Uitkomsten lezersonderzoek
- 26 Hera-project
Het behouden waard: islamitische graven in Maastricht
- 28 Uit het veld: Jef Bartelet

Correctie: Het grafschrift op p. 5 (decembernummer 2019) 'Laudemus Deum, Laudet Lingua, Laudet Vita' is een citaat uit een preek van Augustinus en luidt vrij vertaald: 'Laten we God loven, niet alleen met woorden, maar ook met een [voorbeeldig] leven'.

MENS & PLEK / GERRIT HARTMAN, OUD-BEHEERDER KERKHOF HERVORMDE GEMEENTE HAREN

Gerrit Hartman was jaren voorzitter van het college van kerkrentmeesters van de Hervormde Gemeente in Haren en in die hoedanigheid ook beheerder van het bijbehorende kerkhof. Hij heeft zich jaren, samen met andere vrijwilligers, beijverd om de graven, beplanting en hekken in goede staat te krijgen en te houden. Daarnaast hield hij zich bezig met de achtergrond van wie hier begraven zijn.

De grafsteen van Jacob Venema trof hem, een jongeman van 21 jaar die op 31 maart 1945 was overleden in 'Muchenhof-Kassel'. Hoe kon het, dat hier een oorlogsslachtoffer lag, maar er geen vermelding 'Nederlands oorlogsgraf' was bij de ingang van het kerkhof? En waarom lag het graf er zo slecht bij? Hartman trok zich dit aan; de verzakte steen werd recht gezet en er kwam een grasbedekking.

De vragen beantwoorden bleek lastiger. De naam Venema kwam niet voor op het oorlogsmonument in Haren en daardoor was hij als oorlogsslachtoffer vergeten. Navraag bij de

Oorlogsgravenstichting (OGS) leerde dat Venema, die rangeerder was bij de NS, opgepakt was voor de Arbeitseinsatz. Hij was in 1944 als

Gerrit Hartman bij het graf van Jacob Venema.

dwangarbeider te werk gesteld bij Henschel und Sohn in Kassel, waar vliegtuigen en locomotieven werden gebouwd. De arbeiders waren ondergebracht in het kamp Mönchehof. Daar stierf Jacob Venema aan algehele uitputting en werd op de kampbegraafplaats begraven. Op verzoek van de familie is zijn stoffelijk overschot overgebracht naar Nederland en op 7 september 1951 herbegraven te Haren, in het graf waar ook zijn broertje ligt.

De OGS bleek Venema als oorlogsslachtoffer te hebben geregistreerd, maar het gebruikelijke bordje was niet uitgereikt. Dit gebeurde alsnog begin mei 2012. Zo kon vanaf 4 mei dat jaar dit graf worden opgenomen in de jaarlijkse tocht die met Dodenherdenking in Haren gehouden wordt.

Door alle moeite die hij ervoor gedaan heeft, blijft het graf van Jacob Venema voor Hartman een speciale plek.

Jenny Mateboer

Funeraire wandeling

BEGRAAFPLAATS VREDENHOF OP SCHIERMONNIKOOG

Het tweede gedeelte van Vredenhof, met 'Cross of Sacrifice'. Foto Bert Pierik

Al ruim een eeuw laatste rustplaats van oorlogsslachtoffers en drenkelingen

Op 5 mei 2020 is het 75 jaar geleden dat de Duitsers in ons land capituleerden. Werd *heel* Nederland toen bevrijd? Nee, op een klein stukje van ons land hield een harde kern van uit Groningen gevluchte Duitsers zich schuil: het eiland Schiermonnikoog. Pas toen deze groep met een list overgebracht was naar het vasteland, kon op 11 juni 1945 ook hier de Nederlandse driekleur uit. Een historische wandeling over dit eiland, in het bijzonder naar begraafplaats Vredenhof in de duinen.

Op 4 mei herdenkt Schiermonnikoog zijn doden met een traditionele stille tocht van de Grote Kerk in het dorp naar de drenkelingen- en oorlogsbegraafplaats Vredenhof: zo'n twee kilometer. Daar heeft beheerder Wyb Jan Groendijk ingelijste foto's

geplaatst van de overledenen, van wie de oudste er al meer dan een eeuw ligt. Drenkelingen en oorlogsslachtoffers zijn hier vaak dezelfde: verdrinken Duitse matrozen uit de Eerste Wereldoorlog, neergestorte Engelse vliegeniers en Franse soldaten uit de Tweede Wereldoorlog. Begonnen als drenkelingenbegraafplaats is het nu officieel een plek van Oorlogsgraven van het Gemeenbest. Op andere oorlogsbegraafplaatsen markeert alleen een zerk een graf. Op Vredenhof heeft elk graf een betonnen rand en middenin schelpen. En alle nationaliteiten liggen gebroederlijk door en naast elkaar.

Mort pour la France

Bij de evacuatie van het Franse leger uit Duinkerken naar Engeland – juni 1940 – zijn veel slachtoffers gevallen. Achttien dode Fransen werden vanaf het Kanaal door de zeestroming naar Schiermonnikoog gevoerd. Op 2 augustus 1940 spoelden zij aan op het strand. Na de oorlog (1949) werden negen Fransen op verzoek van nabestaanden

Karel Lohry, een van de vele Duitse matrozen die omkwamen in de Eerste Wereldoorlog. Foto Bert Pierik

75 jaar bevrijding wordt hier
op 11 juni 2020 gevierd

Wandeling

Vredenhof is klein, en wandelen erheen is leuk om te doen. Beter dan de Reddingsweg kun je paadjes ten noorden hiervan nemen, langs de Berkenplas. Vanaf de kerk ongeveer 2 kilometer. Wandeltip: neem het Kronkelpad/Jacobspad door bos en duinen naar het Badstrand, ga daar rechtsaf. Ga bij kilometerpaal 7 weer de duinen in en bezoek het Bunkermuseum (geopend op zondagmiddag, vanaf het voorjaar ook op woensdagmiddag; en op 4 mei). Hier bevond zich ook Schlei, het bunkerdorp met woningen waar zo'n tweehonderd Duitse militairen verbleven, met radarinstallaties, luchtafweergeschut en gecamoufleerde barakken. In 1947 is dit dorp gesloopt en is het materiaal gebruikt voor de wederopbouw van het dorp.

Als je de Reddingsweg volgt, ligt in het midden van het eiland begraafplaats Vredenhof. Op het pad omhoog staat op het hoogste duin van Schiermonnikoog de Wassermann. In de Tweede Wereldoorlog waren hier diverse bunkers als onderdeel van de Atlantikwal en sommige zijn nog te bezichtigen. De Wasserman moest als radarsysteem fungeren. Alleen al voor het uitzicht de moeite waard! Vanaf hier loopt een voetpad naar begraafplaats Vredenhof. Je kunt je route of via de Reddingsweg vervolgen terug naar het dorp, of naar de Eendenkooi in het zuidoosten lopen – waar collaborateurs uit het Groningse Scholtenhuis zich in hutten hadden ingegraven. Aan de rand van de kooi is een klein gedenkteken hiervoor opgericht. Of je kunt naar het zuiden lopen, naar de Veerdam voor de boot naar Lauwersoog.

Een plattegrond met alle graven is te vinden op web.archive.org/web/20180310074212/http://www.vredenhof.org

den herbegraven in hun vaderland. De negen anderen zouden worden herbegraven op de Franse erebegrafplaats in het Zeeuwse Kapelle, maar door inspanningen van toenmalig beheerder Sake van der Werff bleven zij op Vredenhof.

De begraafplaats werd rond 1915 gesticht door enkele eilanders. Voor die tijd werden drenkelingen in de duinen begraven. Maar, zoals Sietse van der Hoek¹ het verwoordt: 'Krijgt een aangespoelde geen fatsoenlijke begrafenis, dan blijft zijn ziel dolen tot aan de jongste dag.' Er spoelden in die tijd veel slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog aan. Zij kregen een passende begrafenis op Vredenhof. De toenmalige eigenaar van het eiland, Graaf von Bernstorff,² stelde de grond beschikbaar. Veldwachter Sake van der Werff maakte van Vredenhof zijn levenswerk. Hij was actief betrokken bij het bergen en begraven van drenkelingen, maakte foto's en begon met het opsporen

van nabestaanden. Later nam hij een plaatselijk hotel over en gaf het zijn naam: Hotel Van der Werff, nog altijd een begrip in het dorp, net als overigens de concurrent, het tegenovergelegen hotel Graaf Bernstorff.

'Stichter van Vredenhof'

Sake van der Werff heeft zichzelf altijd een grote rol toebedacht in de geschiedenis van Vredenhof, maar populair was hij niet, vertelt beheerder Groendijk bij een rondgang over Vredenhof. Zo kon hij helemaal niet overweg met zijn zoon Tjeerd Jan, die een schildersbedrijf op het eiland had. Hotel Van der Werff is spierwit, dus dat betekent onderhoud, maar die opdracht kreeg de zoon nooit. Toen deze plots stierf in 1955, liet Sake hem op Vredenhof begraven, tegen de zin van de andere familieleden. Een paar maanden later kwam Sake naast hem te liggen, met op zijn grafsteen de tekst: 'Stichter van Vredenhof'.

Beheerder Wyb Jan Groendijk met twee van de portretten die op 4 mei bij de graven komen te staan.

¹ Sietse van der Hoek, *Vredenhof, Rustplaats voor drenkelingen op Schiermonnikoog*, Amsterdam, uitgeverij Contact, 2003.

² Op 27 december 1945 is het eiland, als Duits bezit, door de Nederlandse staat geconfisqueerd.

Groendijks grootvader was de tuinman van Vredenhof en als kind ging Wyb Jan vaak met hem mee. Groendijk werkte vroeger in hotel Van der Werff en de nieuwe eigenaar, jufvrouw Dien, vroeg hem eind jaren '70 om beheerder van Vredenhof te worden. En dat is hij nu al veertig jaar, naast zijn gewone werk in de horeca en als raadslid. Vredenhof is een particuliere begraafplaats, een stichting, met eeuwigdurende graven. Als beheerder krijgt Groendijk een onkostenvergoeding 'en soms een bloemetje'.

Ongetrouwde jongemannen

Niet alleen het onderhoud doet hij zelf, vanaf 1988 is hij een speurtocht begonnen naar de identiteit en verhalen van wie hier begraven zijn. Na de dood van Van der Werff was de correspondentie ook gestopt. Groendijk stuurde tientallen brieven met foto's naar het buitenland met het verzoek te helpen of een bericht in een huis-aan-huisblad te plaatsen. Van der Werff had al veel uitgeplozen over de herkomst van de drenkelingen. Er liggen bijna allemaal jongemannen die niet getrouwd waren en nog geen kinderen hadden. Vliegers werden daar ook op uitgekozen. Het is een van de redenen dat de slachtoffers hier gebleven zijn. 'Het ging om jongens die net iets meer in hun mars hadden', meent Groendijk. En zo zijn veel onbekende doden alsnog geïdentificeerd. Nabestaanden waren blij dat hun dierbare met militair eerbetoon begraven was en het graf zo goed onderhouden werd.

In 1922 is het eerste kruis geplaatst, voor het baarhuisje. Vredenhof was vroeger veel kleiner, bij het baarhuisje lag de grens. In september 1940 is de begraafplaats uitgebreid met het tweede gedeelte. Vanuit hotel Van der Werff had Sake goede contacten met de bouwwereld, die hij in 1925 gebruikte voor het baarhuisje (nu materiaalopslag). Hij zette een sponsoractie op en in ruil voor hun bijdrage werden de bedrijven vermeld op een steen. Men sprak hier destijds schande van. Dat Van der Werff de eerste steen legde, is ook terug te zien op het baarhuisje.

Groendijk zoekt sinds 1988 naar de identiteit van anoniem begravenen

Tot 1982 sierden deze fraaie emailen naambordjes de graven, nu staan ze opgesteld in het baarhuisje.

Sinds 4 mei 2019 is er in Bunkermuseum Schlei een expositie over 75 jaar bevrijding. Die omvat de periode van 6 juni 1944 (D-day) tot de bevrijding van Schiermonnikoog op 11 juni 1945. Tijdens de landelijke Bunkerdag (vermoedelijk) 6 juni kunnen bezoekers op ontdekkingsstocht in de bunkers. Ook is er een rondleiding door het gebied rond het Bunkermuseum.
Zie: bunkermuseum.wordpress.com

Drenkeling geïdentificeerd

Nu zijn er 112 mannen begraven, van wie zeven burgers (vier drenkelingen, Sake en Tjeerd Jan van der Werff en hoteleigenaar Jan Fischer). Van de oorlogsslachtoffers zijn er vijfenvestig nog steeds niet geïdentificeerd. In 2015 bleek uit DNA-onderzoek met een positieve match een onbekende drenkeling een visser uit Urk te zijn. Albert Zwaan (28 jaar) kwam in 1968 om het leven toen zijn schip zonk ten noorden van Ameland. Enkele maanden later spoelde zijn lichaam aan op het strand van Schiermonnikoog en werd hij naamloos begraven op Vredenhof. Inmiddels is hij herbegraven op Urk.

Alle nationaliteiten liggen gebroederlijk door en naast elkaar

Boven: Het baarhuisje met links de 'eerste steen', rechts de herinnering aan de gulle gevers. Rechts: Augustus 1941. Drie aangespoelde Engelse vliegers worden door Duitse soldaten met militaire eer begraven. Sake van der Werff is dan de enige op het eiland die foto's mag maken. Ansichtkaart uitgegeven door Hotel Van der Werff en Strandhotel Schiermonnikoog.

Op 4 mei zullen rond de veertien nabestaanden aanwezig zijn van twee geallieerde vliegers die op Vredenhof begraven zijn: Gordon Bodycot, graf 105, en Douglas Pearce, graf 72. De familie van Bodycot komt uit Leicester (UK), die van Pearce uit Vancouver (Canada).

De bevrijding wordt dit jaar niet op 5 mei gevierd, maar pas op 11 juni, de dag dat de Duitse bezetters en vele tientallen gevluchte SS'ers en NSB'ers afgevoerd werden. Tussen 5 mei en 11 juni is er een aantal evenementen en mogelijk een grote afsluiting op 11 juni. Hierover voert

de provincie Friesland de regie en details zijn bij het ter perse gaan van dit nummer nog niet bekend. Kijk op: vvschiermonnikoog.nl

Liesbeth Vermeulen

(De wandeling is gemaakt begin oktober 2019.)

Begraafplaats Vredenhof
Reddingsweg
9166 PD Schiermonnikoog

De ingang van de begraafplaats, zoals die nu is. Foto Bert Pierik

Canadese begraafplaats Holten

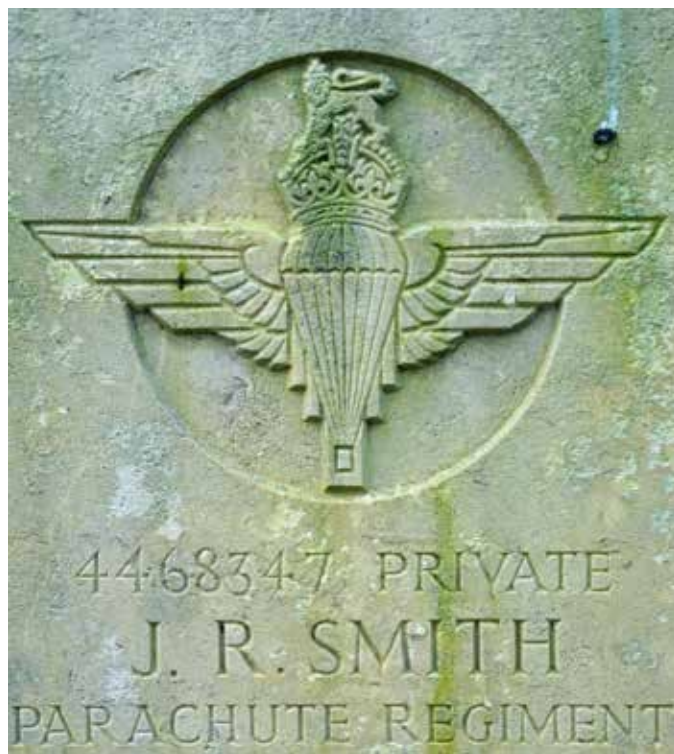
Holten Canadian War Cemetery

Het Nationaal Park De Sallandse Heuvelrug doet on-Nederlands aan door zijn reliëf. Dit landschap is ongeveer 150.000 jaar geleden als stuwwal ontstaan in de voorlaatste ijstijd, het Saalien. Aan de zuidzijde van deze heuvelrug, op de Holterberg, ligt een Canadees ereveld in het bos verscholen. Dit is, naast Groesbeek en Bergen op Zoom, de derde Canadese oorlogsbegraafplaats in Nederland en ligt op Canadees grondgebied.

Vanuit Holten leidt een zandweg naar een opengekapte terrasvormige helling waar de graven in twaalf vakken gegroepeerd zijn. Hier liggen 1.355 soldaten van het Eerste Canadese legerkorps, zesendertig Britten, twee Australiërs en één Belg. Zij zijn in de laatste fase van de strijd om de bevrijding van Noord- en Oost-Nederland, in het voorjaar van 1945, gesneuveld.

Ontstaan

Luitenant-generaal Guy G. Simonds van het Tweede Canadese legerkorps wilde op de Sallandse Heuvelrug een erebegraving inrichten voor de gesneuvelden. In oktober 1945 zijn de plannen besproken; door bemiddeling van de burgemeester van Holten werd de grond aan Canada geschonken. Vanaf eind 1945 is het plan uitgevoerd door de Canadese militairen, die hier wachtten op hun repatriëring. Tot in de zomer van 1946 zijn zij bezig geweest om de bijna veertienhonderd gesneuvelden te begraven. Daarna is het terrein afgedekt met een laag vruchtbare zwarte grond en ingezaaid met gras. Op het laagste terras is een kleurrijke heidetuin ingericht met rododendrons en solitair groeiende struiken die op wisselende tijden bloeien. De Commonwealth War Graves Commission ontwierp de gedenkplek naar model van andere erevelden in Europa.

Stele met gedetailleerde weergave van een parachute.

Architectuur

Het is een indrukwekkende begraafplaats, niet zozeer door zijn omvang, zoals andere oorlogsbegraafplaatsen als Margraten of die in Normandië, maar vooral door de intieme beslotenheid van het omringende bos. De serene rust en de contemplatieve sfeer worden versterkt door de aanleg en architectuur van het ereveld. Enkele meters achter het toegangshek ligt midden op het rode klinkerpad, op drie treden, de 'Stone of Remembrance'. De steen van witte kalksteen, drie en een halve meter lang en anderhalve meter hoog, is ontworpen door de Britse architect Edwin Lutyens en doet denken aan een altaar of sarcofaag. Aan de voorzijde is de tekst 'THEIR NAME LIVETH FOR EVERMORE' diep uitgehakt. Op alle oorlogsbegraafplaatsen waar meer dan duizend militairen begraven zijn, is een vergelijkbare steen geplaatst.

Indrukwekkend
door de intieme beslotenheid

De 'maple leaf' op elk Canadees graf.

GREATER LOVE HATH NO MAN THAN THIS, THAT A MAN LAY DOWN HIS LIFE FOR HIS FRIENDS (Joh. 15:13).

Achter de steen, bij het eerste terras, staan aan weerszijden twee gebouwtjes die sterk aan tempeltjes doen denken. In het linker wordt, achter een bronzen deurtje, een grafregister met de namen van de militairen bewaard, in het rechter wordt informatie gegeven over de invasie en de strijd van de Canadese bevrijders.

Persoonlijke teksten maken het verlies invoelbaar

zonder dat de inscriptie ingeschilderd hoeft te worden. De steensoort is wel gevoelig voor groene aanslag, en na al die jaren schoonmaken hebben sommige stenen de tand des tijds niet doorstaan. Die zijn daarom vervangen door nieuwe van marmer.

De staande stenen zijn van boven afgerond. Bij alle Canadese militairen is het nationale symbool, de 'maple leaf', in reliëf afgebeeld. Dat is het blad van de in Canada veelvoorkomende suikeresdoorn (*Acer saccharum*), dat zo mooi en intens kleurt in de herfst. Op een enkele steen is een tank, kanon of zelfs een parachute gedetailleerd afgebeeld. Op de meeste grafstenen is onder de militaire en

Entree met de 'Stone of Remembrance', de gebouwtjes en het 'Cross of Sacrifice'.

Blauwregen klimt op tegen de gemetselde zuilen bij de toegang voor de gebouwtjes. Boven op het hoogste punt staat het 'Cross of Sacrifice': een wit kalkstenen kruis, met op de voorzijde een bronzen zwaard, op een achthoekige sokkel. Dit is de plek waar kransen gelegd worden tijdens herdenkingen. Het kruis, ontworpen door Sir Reginald Blomfield, verwijst naar het offer dat de militairen gebracht hebben voor de vrijheid. Eenzelfde kruis is geplaatst op honderden – ook kleinere – militaire begraafplaatsen van de Commonwealth War Graves Commission. De 'bloed'-rode bakstenen, gebruikt voor het metselwerk van de gebouwtjes, voor de sokkel van het Cross of Sacrifice en in de traptreden, combineren mooi met de oplichtende witte kalkstenen bouwelementen en het groene gras van de eeuwige tuin van herinnering. Ze maken het geheel tot een indrukwekkende, gewijde plek.

Uniforme grafstenen

Om geen onderscheid te maken tussen rangen en standen is voor ieder graf gekozen voor een uniform grafmonument van witte Portland kalksteen. Die steensoort is goed te bewerken: namen en afbeeldingen blijven goed leesbaar

persoonsgegevens een kruis gegraveerd, bij sommige niets en bij een enkele een davidster. Onderaan de voet van de steen is vaak een tekst gegraveerd met een persoonlijke of religieuze uiting van de nabestaanden. Teksten zoals: 'He gave his life that others might live in freedom'; 'Greater love hath no man than this, that a man lay down his life for his friends'; 'It hurt to lose you. We miss you at home. You died that we might live', of heel bondig 'Duty done, he rest in peace' – maken het verlies door het gebrachte offer persoonlijk en ontroerend.

Bert Pierik

Naast de begraafplaats ligt een bezoekerscentrum met veel informatie over de inrichting van het ereveld en persoonlijke verhalen en foto's van hier begraven militairen. Er wordt nog gewerkt aan een database met zoveel mogelijk verhalen. In de filmzaal wordt een film vertoond over de bevrijding van Oost-Nederland door de Canadezen. Zie ook: canadesebegraafplaatsholten.nl

Adres: Eekhoornweg 10
7451 HR Holten

Poolse erevelden in Nederland

‘Voor uwe en onze vrijheid’

Breda werd op 29 oktober 1944 bevrijd. Niet door Britten, Amerikanen of Canadezen, maar door Polen. In 2020, 75 jaar na de bevrijding, kent de stad nog steeds een grote Poolse gemeenschap. ‘Breda is de meest Poolse stad van Nederland’, sprak burgemeester Paul Depla tijdens de herdenking van de bevrijding van de stad in 2019. De Generaal Maczekstraat en de Poolseweg vormen een eerbetoon aan de Poolse strijdkrachten. Aan het begin van de Maczekstraat staat een monument waarop een Poolse adelaar een Duitse adelaar overwint. De bloemen aan de voet van de sokkel zijn rood en wit, de kleuren van de Poolse vlag. Op de twee Poolse militaire erevelden die de stad kent, liggen 241 Poolse militairen begraven. Maar ook in het naburige Oosterhout en Alphen vonden Poolse soldaten hun laatste rustplaats.

Polski Honorowy Cmentarz Wojskowy’ staat ter hoogte van een tankstation op een levensgroot bord in de middenberm van de drukke Ettensebaan. Het Pools Militair Ereveld vormt een eenheid met de naastgelegen begraafplaats Zuylen, maar heeft een eigen toegang. De begraafplaats toont enigszins onttakeld. Een groot hek vormt de scheiding tussen het ereveld en het toekomstige Generaal Maczek Memorial, dat op 31 maart a.s. wordt geopend. Dit herinneringscentrum biedt informatie over de bijdrage die de Poolse strijders hebben geleverd aan de bevrijding van grote delen van Nederland. Ook biedt het memorial een thuisbasis voor het Generaal Maczek Museum met een permanente tentoonstelling.

Een stukje geschiedenis

Het informatiepaneel bij de ingang vertelt de vaak vergeeten geschiedenis van de Poolse troepen in Nederland. In september 1939 werd Polen als eerste land door de Duitsers bezet. Na de bezetting weken eenheden van de Poolse land- en luchtmacht uit naar Frankrijk. Na de capitulatie van het Franse leger in juni 1940 vluchtten de Poolse militairen naar het Verenigd Koninkrijk. Vandaaruit werden nieuwe militaire eenheden in het leven geroepen. In 1942 werd in Schotland de Eerste Poolse Pantserdivisie onder leiding van generaal Stanislaw Maczek opgericht. In de weken na D-Day, in juni 1944, landde deze divisie in Normandië en rukte vervolgens op naar het noorden. In Nederland streden de Polen in Zeeuws-Vlaanderen, West-Brabant, Arnhem en Groningen. In oktober 1944 stonden de troepen van Maczek voor Breda. Meer dan vijfhonderd soldaten en vliegers vonden in ons land hun laatste rustplaats.

Centrale begraafplaats

Al direct na de oorlog werd gepleit voor een centrale begraafplaats voor de Poolse slachtoffers, maar het duurde tot 1963 voor het Poolse ereveld in Breda werd geopend. Hoewel het idee was om alle Poolse soldaten naar Breda over te brengen, bleven veel Poolse oorlogsgraven in dorpen als Alphen, Axel, Ginneken en Oosterhout behouden. In 2019 is het ereveld gerenoveerd waarbij de graven belegd werden met kiezelstenen en het gras opnieuw werd ingezaaid.

De begraafplaats bestaat uit een groot grasveld dat omzoomd wordt door een beukenhaag. Links en rechts van het middenpad liggen zes rijen graven. Bij elk graf is een kruisvormige zerk van witte natuursteen geplaatst met het embleem van de Eerste Poolse Pantserdivisie. Daaronder volgen naam, rang, eenheid, nummer en geboorte- en sterfdatum. In de punt van het ereveld is een groot herdenkingskruis van witte natuursteen geplaatst waarop ZA WASZĄ I NASZĄ WOLNOŚĆ (‘Voor uwe en onze vrijheid’) te lezen staat. Aan weerszijden van het kruis bevinden zich vier gedenksteden van witte natuursteen. Tussen de graven en het herdenkingskruis ligt het graf van generaal S.W. Maczek, die in 1994 op 102-jarige leeftijd overleed en naar zijn wens bij zijn manschappen werd begraven.

Herdenkingskruis met embleem van de Eerste Poolse Pantserdivisie, Pools ereveld Breda.

Generaal Maczek wilde bij zijn manschappen begraven worden

Poolse oorlogsgraven

De gesneuvelde Poolse militairen liggen begraven op 39 locaties verspreid over heel Nederland – van Axel in Zeeuws-Vlaanderen tot het Waddeneiland Schiermonnikoog. De 472 graven zijn te vinden op speciale Poolse erevelden, oorlogsbegraafplaatsen van het Gemeenebest, of soms als een enkel graf op een begraafplaats. De graven worden onderhouden door de Oorlogsgravenstichting.

Zie ook: • Polish War Graves, polishwargraves.nl
• Maczek Memorial, maczekmemorial.nl
• Vereniging 1e Poolse Pantserdivisie Nederland, vereniging-1epoolsepantserdivisie-nederland.nl

Stemmig ereveld in Ginneken

In de oude dorpskern van ‘t Ginneke’ – de lokale benaming – staat de neogotische RK St.-Laurentiuskerk. Tot 1942 was Ginneken een zelfstandig dorp ten zuidoosten van Breda. Rond de Ginnekenmarkt heeft het zijn dorps karakter bewaard. Op een steenworp afstand van de kerk ligt de parochiebegraafplaats, die in 1901 werd geopend. De laatste uitbreiding dateert van 1967. Het is een klassieke katholieke begraafplaats met een kapel en een calvarieberg. Het Poolse ereveld ligt terzijde van de kapel. Aan de vooravond van de bevrijding van Breda kwam het tot zware gevechten tussen de Poolse en Duitse strijdkrachten in Ginneken. Gesneuvelde Poolse soldaten werden tezamen met andere Poolse slachtoffers op dit kleine ereveld begraven.

Na de oorlog wilde men de graven overbrengen naar de centrale Poolse begraafplaats aan de Ettensebaan, maar de bevolking van Ginneken verzette zich hiertegen. Door zijn eenvoud, twee rijen graven met witte kruizen, maakt dit kleine ereveld indruk. De informatie over de begraafplaats en het oorlogsgeweld blijft beperkt tot een algemene tekst op een bruin informatiepaneel tegen de wand van de kapel.

Uniforme graven in Alphen

Van Ginneken is het een halfuurtje rijden naar Alphen, een dorp gelegen tegen de Belgische grens. Op 4 oktober 1944 werd het naburige dorp Baarle-Nassau als eerste plaats in Brabant door de Eerste Poolse Pantserdivisie bevrijd. De bevrijding van Alphen een dag later mislukte, pas op 27 oktober werd het dorp definitief bevrijd. Op het ‘oude’ kerkhof in de dorpskom liggen direct na de ingang aan de rechterkant achttien Poolse oorlogsgraven. Ook liggen er zes Alphense oorlogsslachtoffers. Oorspronkelijk waren alle slachtoffers op de plek waar ze gesneuveld waren begraven, maar in 1948 werden ze allemaal op dit ereveld herbegraven.

Op de begraafplaats werden de parochianen sinds 1940 begraven onder uniforme gemetselde grafmonumenten. Pastoor Binck was van mening dat alle overledenen na hun dood gelijk waren. De pastoor, die zich tijdens de

Het kleine ereveld in Ginneken maakt indruk door zijn eenvoud

Kunstwerk ‘Overbruggen’ op het Pools ereveld in Oosterhout.

oorlog had ingespannen voor het verzet tegen de Duitsers, werd in 1971 onder een liggende steen tussen de Poolse bevrijders en de gesneuvelde Alphenaren begraven.

Bruggenbouwer

In een afgescheiden hoek van de algemene begraafplaats Leijsenakkers in Oosterhout ligt het kleine Pools Militair Ereveld, waar dertig Poolse militairen die in de omgeving van Oosterhout sneuvelden, liggen begraven. Tussen de graven staat het opvallende kunstwerk ‘Overbruggen’ van Paul Elshout. De bruggenbouwer symboliseert de grote inspanning die moet worden geleverd voor vrede, vrijheid en veiligheid, ook in de toekomst. Een fraai vormgegeven bordje vertelt summier iets over de geschiedenis van dit ereveld.

Bartho Hendriksen

Poolse militair ereveld
Ettensebaan
4814 NN Breda

Poolse erehof Oosterhof
Gedenkpark Leijsenakkers
Veerseweg 32
4901 ZD Oosterhout

Poolse ereveld Ginneken
Begraafplaats Vogelenzang
Vogelenzanglaan
4835 EL Breda

Poolse erehof Alphen
RK-begraafplaats
Molenstraat
5131 AD Alphen

75 jaar bevrijding

Wimpie Kleinherenbrink (1931-1944)

Wimpie had dit jaar 89 kunnen worden, maar het is anders gelopen. Op maandag 6 november 1944 vielen er zes bommen in de buurt waar hij woonde, en wat later die ochtend voerde de Royal Air Force een aantal luchtaanvallen uit op het stations-emplacement van Gouda. Veel bommen misten hun doel. Een paar jongetjes, onder wie Nico de Waal, wilden wel eens zien waar die terechtgekomen waren. Al eerder hadden ze naar bombscherven gezocht. Maar de luchtaanvallen waren nog niet voorbij. De jongens zochten dekking tegen de bommen, maar Wimpie vluchtte het verkeerde huis in, Boelekade 78. Dit huis werd door twee bommen getroffen. De bewoonster overleefde het niet, evenmin als Wimpie Kleinherenbrink. Dankzij Nico is dit verhaal bewaard. Huisarts Bik, de vader van William Bik, deed destijds veelal de lijkschouwing bij deze slachtoffers. Wat misschien ver weg lijkt, is het dus niet...

Het grafmonument van Wimpie Kleinherenbrink.

Zijn de grafmonumenten van alle slachtoffers bekend?

Meer dan ooit lijkt iedereen ervan doordrongen dat de ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog uit ons midden verdwijnen. Dat zij nu nog net de laatste verhalen kunnen vertellen. Veelal is het verhaal van militairen, verzetsmensen en gefusilleerden bekend. Maar pas de laatste jaren krijgen ook burger-slachtoffers de aandacht en het respect die zij en hun nabestaanden verdienen.

Veel leden van heemkundeverenigingen en andere vrijwilligers hebben niet gewacht tot 2020. Al eerder zijn ze begonnen met inventariseren. Daarom is in bijvoorbeeld Gouda en Maastricht (zie Uit het veld) precies bekend

wie is overleden vanwege gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog en waar hun graven zijn te vinden, ook van burgers.

Rangen en standen

Niet alle slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog hebben dezelfde status. De Oorlogsgravenstichting (OGS), die namens de Nederlandse overheid wereldwijd ruim vijftigduizend graven verzorgt, onderscheidt 'oorlogsslachtoffers' en 'slachtoffers van de oorlog'. Oorlogsslachtoffers zijn militairen en burgers die in de strijd met de vijand het leven hebben gelaten, met inbegrip van diegenen die in

een kamp overleden zijn. De OGS zorgt voor het onderhoud van hun grafmonumenten. De 'slachtoffers van de oorlog' zijn doorgaans burgers die getroffen werden bij een bombardement of door een ander (indirect) gevolg van de oorlog; ze kwamen om of overleefden, met bijbehorende geestelijke en fysieke schade. Niet de OGS maar de nabestaanden, de gemeente of anderen zorgen voor hun graven – als die intussen niet geruimd zijn.

Direct na 1945 kregen de gesneuvelde militairen en gefusilleerde burgers de meeste aandacht. Bij de dodenherdenkingen op 4 mei bleven burgerslachtoffers van bombardementen, slachtoffers van verdwaalde granaten en iedereen die ziek uit Duitsland terugkeerde, lang buiten beeld. Sinds de jaren zestig is dat veranderd, maar wie nu nog wil zoeken naar de herinneringen aan overleden slachtoffers van de oorlog, moet haast maken.

Burgerslachtoffers dichterbij

Overigens meent nog steeds niet iedereen dat hier werk te doen is. Het bestuur van de Nederlands-Hervormde Kerk in Waspik heeft drie jaar geleden nog het grafmonument van een burgerslachtoffer weggehaald van het kerkhof. De reden? 'Het zag er niet uit.' De gedachte om het grafmonument te restaureren, is blijkbaar niet bij het bestuur opgekomen, laat staan om het te vervangen door een ko-

pie. Maar goed: het kerkbestuur zou in dit herdenkingsjaar alsnog met de plaatsing van een nieuw monument symbolisch alle burgerslachtoffers in deze kerkelijke gemeente kunnen eren.

Intussen hebben ook de nabestaanden van de burgerslachtoffers meer aandacht gekregen, en met reden: de laatste ooggetuigen wonen om de hoek en ook zij hebben een verhaal te vertellen dat verdient gehoord te worden. Dat is vooral aan de orde in een tijd waarin oorlog geen kwestie meer is van een gevecht van man-tot-man, maar van een druk op een knop die – bijvoorbeeld – een heel ziekenhuis laat verdwijnen.

In Gouda: onbekende slachtoffers

Op 4 mei begint de stille tocht naar het herdenkingsmonument op de Markt bij het stadhuis in Gouda steeds op de Oude Begraafplaats aan de Prins Hendrikstraat. De vrijwilligers die deze begraafplaats onderhouden, wilden daarom aan alle oorlogsslachtoffers op dit terrein een gezicht geven. Wie waren zij en hoe zijn ze omgekomen? Bestuursleden William Bik en Koos Massar deden stevig archiefonderzoek en wisten uiteindelijk ruim veertig namen te achterhalen van personen die door de oorlog het leven lieten en hier een graf kregen. De hele lijst, inclusief acht OGS-slachtoffers, verscheen in de nieuwsbrief van de stichting (jaargang 20, 2019, in nr. 39; zie ook oudebegraafplaatsgouda.nl en oorlogingouda.nl). De resultaten van dit onderzoek waren voor de stichting mede een reden om zich kandidaat te stellen voor de Gouden Terebinth 2020.

De zin van dit project

Op een koude januaridag vertellen Bik en Massar, gezeten in het baarhuisje, enthousiast over hun speurwerk. Ook zij beseffen dat het resultaat van hun werk voor veel nabestaanden te laat is gekomen. William Bik: 'We kennen nog een enkele nabestaande uit de naaste kring, maar andere ooggetuigen zijn overleden en er zullen nauwelijks nog verhalen bijkomen. Het station in Gouda is verschillende keren gebombardeerd. Vooral die bombardementen veroorzaakten dat er veel onbekende slachtoffers van de oorlog zijn.' Vaak waren ze op de plaats van een bominslag, soms overleden ze aan de gevolgen van gedwongen tewerkstelling in Duitsland (waar ze dan bijvoorbeeld tbc opliepen), of was er sprake van een liquidatie vanwege verzetswerk. In veel gevallen was het ook toeval: dat van op het verkeerde moment op de verkeerde plaats. Zo werd er iemand neergeschoten door een dronken Duitse soldaat.

De twee bestuursleden vragen zich geregeld af wat de zin van hun werk is. Koos Massar: 'We doen hier veel met schoolkinderen. Die voelen zich altijd erg aangesproken door het lot van kinderen als Wimpie Kleinherenbrink, die niet ouder werd dan twaalf jaar: dat hadden zij ook kunnen zijn. En eind april sturen we ons overzicht nog even naar de nieuwe burgemeester, zodat hij het bij de hand heeft voor de herdenking op 4 mei.'

Korrie Korevaart

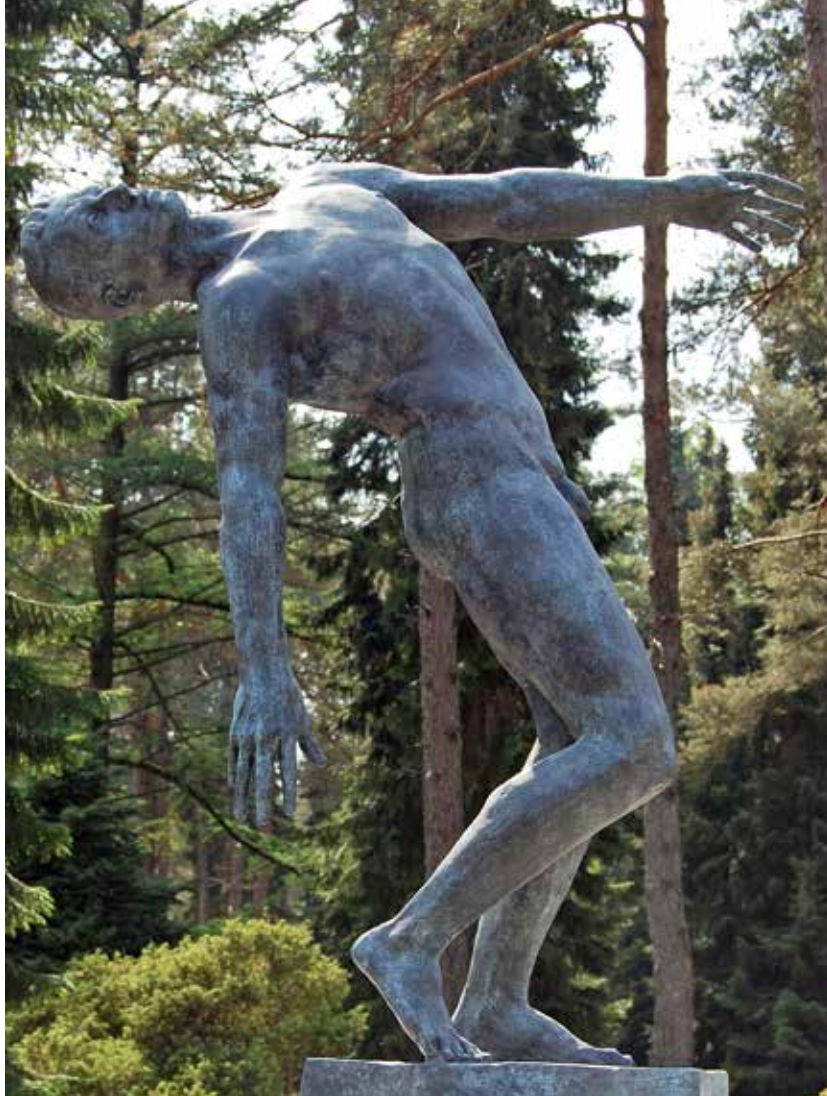

William Bik (l) en Koos Massar (r) hebben geïnventariseerd welke oorlogsslachtoffers op de Oude Begraafplaats in Gouda een laatste rustplaats kregen.

Boven: Het Sovjet ereveld in Leusden in 2014. Dankzij
 spuurwerk van de stichting Sovjet ereveld is veel informatie
 over de begravenen gevonden. Stenen worden daarom nu
 vervangen. Foto rechts: op de naastgelegen begraafplaats
 Rusthof een herinnering aan alle Amersfoorters en Leusde-
 naren die streden voor de vrede. Daaronder het monument
 voor de bemanning van een neergestort Brits gevechtsvlieg-
 tuig, op Heiderust in Rheden. Linksonder: het monument
 op De Nieuwe Ooster in Amsterdam, waar een urn is be-
 graven met aarde uit de vernietigingskampen.

Linksboven en midden links: Ereveld Loenen, met het monument 'De vallende man' en een blik op het kapelletje. Linksonder: Het ereveld in Bloemendaal, en rechtsonder de steen op die begraafplaats voor Hannie Schaft – het meisje met het rode haar. Tot slot rechtsboven: een gedenkteken voor een onbekende Duitse soldaat op Ysselstein (L), waar zich de grootste militaire begraafplaats van Nederland bevindt.

Foto's: Bert Pierik

Geen einde aan de oorlog, geen einde aan de verhalen

Oral history ('mondelijke geschiedenis') krijgt niet de aandacht die ze verdient. Herinneringen worden wel verteld, maar hebben doorgaans vooral effect als ze worden gepubliceerd. En dat gebeurt vaker niet dan wel.

Niet iedereen kan schrijven, en vind maar eens een uitgever. De stichting Oorlogsverhalen doet daar iets aan en verzamelt actief alle oorlogsverhalen die nog wel onder de mensen leven, maar nooit een kans hebben gekregen om bekendheid te verwerven.

Op de website oorlogsverhalen.com kan iedereen de verhalen lezen, horen en zien: honderdtachtig Nederlandse oorlogsverhalen uit tweentwintig landen, verdeeld over 53 thema's, van vroeger en nu. Geen oorlogsmonument uit Italiaans marmer of Belgisch hardsteen, maar een digitaal monument om '[...] oorlogsverhalen op schrift en video vast te leggen en te bewaren en publiek toegankelijk te maken en houden voor ons nageslacht', zoals op de website staat te lezen.

Centrale plek

Najaar 2017 zijn Pia van der Molen en Michiel Praal aan dit initiatief begonnen, in het verlengde van hun loopbaan als televisieproducent en regisseur. Samen hadden ze al eerder documentaires over de oorlog gemaakt. Met hun ervaring en kennis willen ze ontsluiten wat er aan *oral history* leeft. Waarom? Michiel Praal: 'Omdat ons collectieve verleden niet in de vergetelheid mag raken, omdat het een deel van onze identiteit is, net als het heden en de toekomst.'

In antwoord op de vraag of ze geen dubbel werk doen, zegt Praal: 'Je kunt denken aan de collecties van Beeld en Geluid in Hilversum, aan het NIOD in Amsterdam, maar dat is toch allemaal anders. Soms moet je betalen voor de informatie, soms is het alleen bedoeld voor pure

onderzoekers, soms heeft er ergens iets op een website gestaan maar is het verdwenen en bovenal: tot nu toe was er geen centrale plek waarop al die foto's, video's en andere beelden gewoon bij elkaar te vinden zijn, altijd gratis toegankelijk. Daar zorgen wij nu voor. Bovendien willen we ook graag jongeren bereiken. Dat lijkt te lukken: driekwart van onze websitebezoekers is jonger dan 45 jaar.'

Verhalen insturen

Elders moeten mensen die iets over de oorlog zoeken, vooraf al weten wat ze precies zoeken om het te kunnen vinden. Op deze website staat alles meteen klaar: gerubriceerd op land, op naam, op thema. Verder kan iedereen – ooggetuigen, familieleden, nabestaanden – zijn of haar verhaal inleveren. Het wordt geredigeerd, opdat de lezers een goed leesbare tekst voor zich krijgen. Bij een aansprekend verhaal maken Pia van der Molen en Michiel Praal een videofilmje.

Ook op deze website valt het weer op: begraafplaatsen zijn plekken van rouw en herdenking. Het zijn plaatsen waar foto's van gemaakt werden die naar huis werden gestuurd, plekken waar herdacht wordt, waar het laatste van iemand nog te vinden is.

Korrie Korevaart

Pia van der Molen houdt in augustus 2019 een toespraak bij de herdenking van de drie Noordelijke Oorlogsvrijwilligers Bataljons in Havelte. Zij roept op tot een nieuwe vorm van herdenken, waarbij de namen van gesneuvelden worden genoemd én hun portretten worden getoond.
Foto Stichting Oorlogsverhalen

FEIT & FICTIE

Herman Staring, voorheen docent geschiedenis en journalist, schreef een boeiend boek over de rooms-katholieke begraafplaats aan de Bergweg in Velp. Hij brengt de overledenen die daar hun laatste rustplaats hebben gevonden, voor de lezers tot leven. Met dat doel dook hij in de archieven, interviewde hij nabestaanden en putte hij uit de kennis van Jan Erren, medeoprichter van de Stichting Behoud RK Begraafplaats Bergweg Velp. Van 1970 tot 2004 was Erren bovendien beheerder van de begraafplaats. Jarenlang deed hij grondig en gedegen onderzoek naar wie er wanneer begraven werden. Veel kleurige

illustraties – foto's van de begraafplaats en documenten, kaarten etc. – helpen de lezers verder met informatie over deze gedenkwaardige plek. Niet alleen krijgen we de verhalen achter de stenen te horen, vanuit Velp en van de Velpenaren, maar dat alles wordt ook nog eens ingebed in de (internationale) context via een aantal levendig beschreven historische scènes. Kortom, de lezers proeven echt de sfeer van het dorp en de tijd vanaf 1873, het begin van deze rooms-katholieke begraafplaats, die in 1969 gered werd van een dreigende sluiting.

De begraafplaats is volgens Staring ook in bredere kring bekend geworden, omdat Jan Siebelink erover schreef in zijn roman *Knielen op een bed violen* (2005). Het optreden van Siebelink vormt een rode draad in het boek, maar vooral door de figuur van Erren, die door Staring in grote delen als verteller gebruikt wordt, voelt de lezer zich direct aangesproken.

Ook Starings eigen leven glijdt moeiteloos het boek in, terwijl hij ook naadloos aansluit bij de actualiteit van Allerzielen en de vakbeurzen in de uitvaartbranche. Staring vult de witte plekken – details die niet bekend zijn – in met

suggestieve vragen en veronderstellingen. Achterflap en voorwoord waarschuwen op tijd: de fictie speelt een rol in dit boek. Dat heeft wel iets, maar soms vraag je je af hoe Staring weet wat er zich in het hoofd van iemand afspeelde – zeker omdat een en ander gewoon in de tegenwoordige tijd wordt opgeschreven. Heeft pastoor Koene een dagboek nagelaten, op grond waarvan Staring zo inlevend kan beschrijven wat de pastoor dacht en voelde bij de eerste begrafenis aan de Bergweg? Nee, maar het is waar: de pastoor kàn het allemaal zo ervaren hebben; het kàn zo gezegd en gebeurd zijn. Intussen laten de lezers zich meeslepen en leren ze van alles over voorbijgangers.

Korrie Korevaart

Herman Staring, *Tot het einde der tijden. Een kleine geschiedenis van de begraafplaats aan de Bergweg in Velp* (Velp: Stichting Behoud RK Begraafplaats Bergweg Velp, 2018), 207 pp., ISBN 978-90-9031-314-6, € 19,95, te bestellen via info@rkbegraafplaats.nl

'DOMELA IS DEA'

In 2019 was het honderd jaar geleden dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis overleed. Ter gelegenheid hiervan gaf Kelderuitgeverij een boekje uit over de uitvaart van Domela op 22 november 1919.

Het is niet voor niets dat deze socialistische uitgeverij Domela met deze uitgave herdenkt. Deze gewezen dominee werd anarchist en zette zich

eind negentiende eeuw als Tweede Kamerlid, schrijver en spreker in voor de verbetering van het lot van de arbeiders.

Toen Domela overleed, reisden tal van volgelingen naar Amsterdam om de uitvaart van de 'Apostel van de Arbeiders' bij te wonen. Onder hen was de Drentse veenarbeider Harmen van Houten, die van een collega tijdens het werk had gehoord: 'Domela is dea.'

Van Houten maakte van deze gebeurtenis een indringend verslag dat in dit boekje is afgedrukt. Fraaie zwart-witfoto's laten zien hoe groot de belangstelling was. Het is opvallend dat lang niet iedere man een pet draagt, destijds het hoofddekse van de arbeider. De toeschouwers met een hoed op moeten linkse ambtenaren en belangstellenden zijn geweest. Na afloop werd

Domela gecremeerd.

Het boekje bevat helaas twee onjuistheden. De uitvaart mocht wel degelijk worden bijgewoond door gemeenteambtenaren, vooropgesteld dat de dienst dit toeliet. Bovendien was Domela niet de tiende die zich in Driehuis-Westerveld liet cremieren; 509 mensen om precies te zijn, waren hem sinds 1914 voorgegaan.

Wim Cappers

De uitvaart van Ferdinand Domela Nieuwenhuis 22 november 1919. 'Den makker die de massa uit doodsche slaafschheid heeft gewekt' (Utrecht: Kelderuitgeverij, 2019), 60 pp., ISBN 978-90-7939-543-9, € 12,50.

(RE)DESIGN DEATH

11 februari 2020 t/m 24 januari 2021

Deze expositie is net geopend, vandaar alleen een signalering. In designmuseum CUBE in Kerkrade laten zo'n vijftig ontwerpen zien, hoe de moderne mens zich zou kunnen verhouden tot de dood. Er zijn vier thema's: voorbereiding (op het sterven), met een 'virtuele bijna-doodervaring'; afscheid, met verschillende alternatieven voor doodkisten; rouw & voortleven en eeuwig leven. Aan dit laatste onderdeel is een wedstrijd voor

jonge designers verbonden. Hun opdracht is een *conversation piece* te ontwerpen waarin zij dilemma's rond 'eeuwig leven' bespreekbaar maken. Meer informatie op cubedesignmuseum.nl

Jenny Mateboer

CUBE
Museumplein 2
6461 MA Kerkrade
Tel 045 – 567 60 10

Geopend dinsdag t/m zondag
10:00 – 17:00 uur
(In schoolvakanties en op feestdagen ook op maandag)

REIS MET EEN KNIPOOG

In Nederland zijn er maar weinig mensen die zoveel over de dood hebben geschreven als verpleeghuisarts en auteur Bert Keizer, die bekend werd door zijn boek *Het refrein is Hein* (1994), over leven en sterven in een verpleeghuis. In *Reis om de dood. Van as tot ziel* zet hij zijn queeste naar begrip van de dood voort, in het bewustzijn dat hij zijn zoektocht nooit zal volbrengen.

Het levert een boek op dat deels bestaat uit filosofische reflecties, deels uit persoonlijke herinneringen en deels uit een bloemlezing van wat anderen over de dood hebben gedacht en geschreven. Enkele honderden fragmenten, in lengte variërend van enige regels tot enkele pagina's, leveren een caleidoscopisch beeld op. De onderwerpen in het boek zijn alfabetisch geordend, maar de keuze ervan en de toon waarop ze beschreven worden, zijn te persoonlijk om van een encyclopedisch werk te kunnen spreken. Zo vertelt Keizer met de voor hem kenmerkende onderkoelde humor over een bericht in *De Telegraaf*. Dat gaat over twee vrouwen die de as van hun moeder, door hen op een begraafplaats in de vorm van een hart uitgestrooid, een dag later op een afvalbult zien liggen. De vrouwen worden zo, aldus Keizer, op een grove manier geconfronteerd met het onvermijdelijk onherstelbare 'helemaal nergens meer' zijn van hun overleden moeder. Hun verbloemingsstrategie faalt jammerlijk – immers, merkt Keizer vol mededogen

op: 'We doen alles rond een overlijden om de gedachte hoog te houden dat de dode er ergens nog een beetje is.' Dat Keizer net zo goed tot die 'we' behoort, blijkt wanneer hij bij een bezoek aan een begraafplaats bordjes ziet met de mededeling dat "[d]it graf wordt geruimd." Laat die mensen toch, denk ik dan. Ze zijn al dood. Moeten ze nog verder dood? Wat dit citaat bovendien illustreert, is dat wie verwacht dat het somberheid troef is op Keizers reis om de dood, bedrogen uitkomt: de auteur beweert dat je de dood niet recht in het gelaat kunt kijken, maar hij bewijst tegelijkertijd dat het wél mogelijk is hem met een knipoog tegemoet te treden – gelukkig maar.

Wouter Schrover

B. Keizer, *Reis om de dood. Van as tot ziel* (Amsterdam: Prometheus, 2019), 259 pp., ISBN 978-90-4464-145-5, € 19,99.

EEN STADSE VARIANT VAN MIDSOMER MURDERS

Nederlanders zijn verzot op detectives. Mijn favoriet is *Midsomer murders* vanwege de beelden van het Britse platteland en de Britse humor. Maar deze en andere series vallen in het niet bij het waargebeurde verhaal van Maria Catharina Swanenburg, beter bekend als de 'Leidsche Gifmengster Goeie Mie'. Eind negentiende eeuw vergiftigde zij in een straatarme Leidse wijk op koelbloedige wijze liefst vijftien mensen: drieëntwintig van hen stierven een gruwelijke dood.

De herinnering aan Goeie Mie, haar bijnaam verwijst naar haar 'hulpvaardigheid', bleef bewaard dankzij straatliedjes, een fraaie litho, een wassen beeld, een recent toneelstuk en vele publicaties. Docent-onderzoeker Stefan Glasbergen schreef dit nieuwe boek. Oudere werken zijn onbetrouwbaar en er is nieuw bronnenmateriaal beschikbaar. Bovendien is het verhaal zelden compleet

verteld en niet in de context geplaatst. Glasbergen is in zijn opzet geslaagd. Hij geeft een indringend beeld van de armoedige leefomstandigheden. Vooral arbeidersgezinnen werden geplaagd door epidemieën, ondermaatse medische zorg en hoge kindersterfte. Zo stierven zes van Mie's negen kinderen. Sindsdien was ze aan de drank. Niet in de laatste plaats maakten begrafenisonderzoekers misbruik mogelijk. Zo sloot Goeie Mie verzekeringen af op anderen, zonder dat dezen dit wisten. Vervolgens kocht zij vanaf 1877 bij drogistijen arsenicum, vergiftigde haar slachtoffers met dit smaak- en reukloze gif en inde de premie. In afwijking van de traditionele burenhulp liet Mie zich betalen voor het afleggen van de doden en het waken bij hun lichaam. Financieel gewin speelde kortom een belangrijke rol bij haar moordpartijen. Pas in 1883 liep zij tegen de lamp toen een argwanende dokter de politie inschakelde. Die arresteerde haar en vond bewijzen van verzekeringspolissen op andermans naam. Een politiefoto van Goeie Mie, destijds een nieuwe onderzoeksmethode, hielp bij het oprispen van het geheugen van drogisten die zeiden haar niet te kennen.

Leidse wetenschappers pleegden sectie op drie slachtoffers en vonden in hun organen arsenicum. Hetzelfde resultaat gaf de opening van dertien opgegraven lijken afkomstig van de katholieke begraafplaats Zijlpoort en de geruimde protestantse begraafplaats Herenpoort.

Een psychisch onderzoek wees uit dat Mie toerekeningsvatbaar was. De drukbezochte rechtszaak was een formaliteit. Goeie Mie kreeg levenslang en zat haar straf grotendeels uit in Gorinchem. Nadat ze in 1915 was overleden, werd ze op de algemene begraafplaats in een algemeen graf begraven. Het graf kreeg geen steen maar is nooit geruimd.

Is met dit boek het laatste woord over Goeie Mie gezegd? Toch niet. De gevolgen zijn groter dan Glasbergen schetst. Het wettelijk mogelijk maken van crematie dat destijds actueel was, liep flinke vertraging op. Lijkverbranding zou immers elk spoor van een gifmoord wissen. Toen de overheid crematie vanaf 1915 moest gedogen, dienden in dat geval twee artsen te schouwen om er zeker van te zijn dat de overledene een natuurlijke dood was gestorven. Daarmee veranderde de doodschouw, bedoeld om schijn dood uit te sluiten, in de lijkschouw. Hoe dit zij, dit boek is voor funerair geïnteresseerden een must. Ik zou zeggen, laat de televisie een avond uit en lees over het levensgevaarlijke Leiden van Goeie Mie.

Wim Cappers

S. Glasbergen, *Goeie Mie. Biografie van een seriemoordnares* (Leiden: Primavera Pers, 2019), 159 pp., ISBN 978-90-5997-302-2, € 19,50.

TENTOONSTELLING: ROUW BEGRAVEN OP SCHEVENINGEN

Konden we vorig jaar op de zolder van het Stedelijk Museum in Coevorden een tentoonstelling over dood en begraven in Coevorden bezoeken, nu is er een wisseltentoonstelling over rouw op de zolder van Muzee Scheve-

ningen. De tentoonstelling, te zien tot 12 april 2020, vertelt met talloze foto's en tekstborden over kerkhoven en begraafplaatsen in en bij Scheveningen. Het gaat over de funeraire rituelen en gebruiken die een rol gespeeld hebben en ook laat de tentoonstelling zien welke ontwikkelingen de Scheveningse uitvaartondernemingen doormaakten.

Allemaal zeer wetenswaardig, hoewel het jammer is dat de expositie nogal overheerst wordt door de menshoge, volle tekstborden – eigenlijk hadden concrete funeraire objecten zoals rouwkledij, -sieraden en -serviezen, een groter aandeel verdiend. De inhoud van de tentoonstelling is in elk geval handig mee te nemen door ter plekke het interessante boekje van Henk den Heijer, dat één geheel vormt met deze expositie, aan te schaffen.

Korrie Korevaart

Overzicht van de tentoonstellingsruimte. Links: Oproep geld te doneren voor weduwen en wezen van omgekomen zeelieden.

Muzee Scheveningen, Neptunusstraat 90-92, 2586 GT Den Haag, tel. 070 - 350 08 30. Geopend dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur, zondag 12.00-17.00 uur.

AANZEGGEN

Dit boek verscheen al in 2013, maar is toen door de redactie niet opgemerkt. Nu is het in de ramsj te verkrijgen en signaleren we het alsnog. Een prachtig vormgegeven, ruim opgezet boek van Staphorst-kenner Dirk Kok over de rouw- en begrafenistradities in Staphorst en Rouveen. Kok

behandelt in twintig korte en langere hoofdstukken de dood en alles eromheen: van waken tot begraven, van doodskest tot begrafenismaal, van rouwkleding tot graftekens – en dan ook nog moordverzen en bijgeloof rond dood en kerkhof.

Korte en langere hoofdstukken: dus het ene wat diepgaander dan het andere, maar alle alleszins interessant. Ruimschoots gelardeerd met historische en moderne foto's die fraai de veranderingen in beeld brengen. Veranderingen die onvermijdelijk ook gebeuren in een plaats als Staphorst, die in de ogen van buitenstaanders vaak zo onveranderlijk lijkt. Mocht u dit boek nog niet op uw funeraire boekenplank hebben staan: ik kan het u van harte aanbevelen.

Jenny Mateboer

Dirk Kok, *Aanzeggen. Rouw- en begrafenistradities in Staphorst* ([Eindhoven]: Lecturis, [2013]), 192 pp., ISBN 978-94-6226-023-8, € 10.

OORLOGSVERRALEN

In dit themanummer laten we zien hoe op veel plaatsen gespeurd wordt naar de verhalen achter oorlogsgraven en naar oorlogsverhalen op zich. Begraafplaatsen in Gouda, Leusden, Maastricht, op Schiermonnikoog en de stichting Oorlogsverhalen zijn onder de aandacht gebracht. Van de talloze andere initiatieven om dergelijke bijzondere verhalen blijvend te bewaren en te vertellen, noemen we hier nog een aantal websites.

- Het comité 40-45 en de Oorlogsgravenstichting helpen om ook jongeren te bereiken via nieuwvormenvanoorlogsverhalen.nl en oorlogsgravenstichting.nl/levensverhalen.
- De Stichting Behoud Oorlogsherinneringen onderhoudt de site oorlogsherinneringen.nl.
- Op getuigenverhalen.nl is de weerslag te vinden van vele interviews

die afgenomen zijn in het project 'Erfgoed van de Oorlog' (2007-2010) van het ministerie van VWS.

Veel van deze belangrijke sites werken samen in het 'Netwerk oorlogsbronnen', dat zijn thuisbasis heeft bij het NIOD in Amsterdam. Dit netwerk verbindt landelijke en regionale initiatieven met elkaar, zoals de hiervoor genoemde oorlogsherinneringen.nl en getuigenverhalen.nl. De site van het netwerk is oorlogsbronnen.nl; in februari is oorlogslevens.nl gelanceerd, waarin te zien is in welke bestanden personen voorkomen. Tot slot: wie geen graf hebben, de vermoorde joodse Nederlanders, herleven op hetjoodsmonument.nl. Opdat wij niet vergeten...

Jenny Mateboer

THEMADAG 18 APRIL 2020: 5000 JAAR BEGRAVEN IN HET GOOI

De stichting Terebinth houdt zich bezig met behoud en beheer van historische begraafplaatsen. Maar er maakt veel meer deel uit van onze funeraire cultuur, zoals hunebedden, grafheuvels en urnenbekers. Onze themadag in Laren (N-H) geeft een overzicht van wat er in de loop van de geschiedenis in het gebied rond Vecht en Eem aan de orde was: grafheuvels, crematie, begraven op katholieke kerkhoven en op algemene begraafplaatsen.

Kortom: van prehistorie tot begraven in de twintigste eeuw. Wie wil weten hoe het met de begraaf- en rouwcultuur in deze streken was gesteld, is van harte welkom op onze themadag!

Programma

Vanaf 10.00 uur **Ontvangst met koffie/thee**

Geologisch Museum Hofland
Hilversumseweg 51, 1251 EW Laren

10.30-10.35 uur **Welkom door Bert Lever**, voorzitter Terebinth

10.35-11.20 uur **Presentatie door Sander Koopman**

'Het geheim van de grafheuvels'. In het Gooi liggen minimaal zestig grafheuvels. Hoe zijn die ontstaan, hoe oud zijn ze en wat is er allemaal in gevonden? *Drs. Sander Koopman is o.m. medewerker bij het Geologisch Museum Hofland en onderzoekt de geologie en archeologie van het Gooi.*

11.20-12.05 uur **Presentatie door Henk Michielse**

'Van 'heidens' cremieren tot Sint-Janskerkhof. Opvattingen en rituelen rond dood & begraven in het Gooi van de zevende tot de zeventiende eeuw.'

Grafheuvels in het Gooi, nabij Laren. Foto Korrie Korevaart

Dr. Henk Michielse, historicus en sociale wetenschapper, is sinds 2000 actief voor het historisch genootschap Tussen Vecht en Eem.

12.15-13.45 uur **Lunch bij La Place**

Westerheide 2, 1251 ET Laren (tegenover het Geologisch Museum, aan gereserveerde tafels; lunch naar keuze, voor eigen rekening).

14.00-15.00 uur **Wandeling van het Geologisch Museum naar De Zeven Bergjes**

Onder leiding van Sander Koopman bekijken we een van de bekendste grafheuvelgroepen in het Gooi, tijdens een wandeling van ca. 1 km heen en 1 km terug.

15.00-16.00 uur **Rondleiding op de Algemene Begraafplaats**

onder leiding van Bep de Boer, retour via het St.-Janskerkhof. *Bep de Boer is al veertig jaar lid van de Historische Kring Laren. Hij publiceerde over de lokale geschiedenis.*

16.00-16.30 uur Napraten met een drankje in La Place.

Aanmelding

Uiterlijk 5 april via bureau@terebinth.nl

Deelnamekosten (incl. koffie/thee)

€ 10 (donateurs) en € 15 (niet-donateurs). Uiterlijk 5 april over te maken op bankrek.nr. NL 92 INGB 0000 3355 36, t.n.v. Terebinth, o.v.v. 18 april. N.B. Exclusief entree Geologisch Museum: met museumkaart € 6, zonder museumkaart € 10 p.p. en exclusief lunch/drankjes in La Place (individueel betalen in La Place zelf).

Bereikbaarheid met openbaar vervoer

van station Utrecht CS (9.25 uur, spoor 3: richting Hoofddorp) via station Hilversum met bus Connexion 108 (Platform C) om 9.58 uur naar Laren (richting Huizen busstation), uitstappen St.-Janskerkhof.

Korrie Korevaart

NOTEER VAST IN UW AGENDA

10 oktober 2020: Excursie naar 's-Heerenberg.

IN MEMORIAM FRANK KEENE

Frank Keene werd in 1996 lid van Vereniging de Terebinth. Enkele jaren later werd hij gevraagd voor de excursiecommissie. Frank Keene – voor- en achternaam op zijn Engels uitgesproken, daarop stelde hij prijs – werd coördinator.

In 2003 kozen de leden hem tot voorzitter van de vereniging. De algemene vergaderingen leidde hij met de hem kenmerkende bravoure. Via een gulle lach en een kwinkslag zorgde hij voor wat luchtigheid tijdens de bijeenkomsten. In 2007 legde hij de voorzittershamer neer. Op kerstavond 2019 is Frank Keene overleden. Wij herinneren hem ons als een blijmoedig mens.

Wim Cappers

Toegangspoort van het Sint-Janskerkhof in Laren. Foto Korrie Korevaart

PLATFORM FUNERAIR ERFGOED KERKENVISIES

Op woensdag 8 april vindt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een bijeenkomst van het Platform Funerair Erfgoed plaats, gewijd aan kerkenvisies. Deze bijeenkomst is bedoeld voor iedereen die beleidsmatig of anderszins met funerair erfgoed te maken heeft of daarin geïnteresseerd is.

In de komende decennia zullen nogal wat kerken aan de eredienst onttrokken worden. Mede om die reden zullen gemeenten in de komende tijd zogenaamde kerkenvisies opstellen. Hierin wordt verwoord hoe er binnen de gemeente omgegaan zal worden met kerkgebouwen. Bij een flink aantal kerken zijn kerkhoven en in – oudere – kerkgebouwen bevinden zich zerkenvloeren en soms ook grafmonumenten. Binnen kerkenvisies kan (en moet soms) ook aandacht besteed worden aan dit funerair erfgoed. Op deze middag staat dit onderdeel van de kerkenvisies centraal.

Programma

- 13.30 Inloop
- 14.00 Welkom en introductie op het programma
Bert Lever, voorzitter stuurgroep Platform Funerair Erfgoed
- 14.10 Wat zijn kerkenvisies? Welke rol kan funerair erfgoed daarbij spelen?
Jorien Kranendijk, projectleider Toekomst Religieus Erfgoed bij de RCE
- 14.35 Wat is funerair erfgoed op kerkhoven en hoe kun je het bewaren?

Rien van Elsacker, voorzitter Stichting Begraafplaats Groene Kerk Oegstgeest

- 15.00 Pauze
- 15.25 Presentatie vernieuwde brochure 'Beheer en onderhoud van monumentale begraafplaatsen'.
Leon Bok, specialist Funerair Erfgoed RCE
- 15.35 Kerkenvisies, een worsteling met de praktijk.
Dick Bloemhof, directeur Steunpunt Monumentenzorg Fryslân
- 16.00 Speakerscorner
Aanwezigen kunnen op het onderwerp betrekking hebbende korte mededelingen of oproepen doen.
- 16.30 Afsluiting / borrel
- 17.30 Einde

Aanmelden

U kunt de bijeenkomst gratis bijwonen, maar aanmelden is (i.v.m. catering) wel nodig. Via <https://bit.ly/2u68TBc> schrijft u zich in voor de nieuwsbrief van de RCE [vakje funerair erfgoed aanvinken] en ontvangt u t.z.t. nadere informatie.

Platform Funerair Erfgoed
Woensdag 8 april 2020 13:30 – 16:30 uur
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5
3811 MG Amersfoort

Uitreiking Gouden Terebinth 8 februari 2020

De genomineerden van 2020. Vanaf links: Corneel Beijert-Baan namens de Nederlandse Stichting tot Behoud van de Graftrammel, Remco Reiding en Pieter van Amerongen van de winnende Stichting Sovjet Ereveld Leusden, en John Vaessen van 'Nabij Kapel in 't Zand' ('den Aje Kirkhaof') in Roermond. Foto Bert Pierik

Op onze website of facebookpagina heeft u het kunnen lezen: de Stichting Sovjet Ereveld te Leusden heeft de Gouden Terebinth 2020 (GTB) gewonnen en kon de wisseltrofee mee naar huis nemen, samen met een bedrag van duizend gulden. De Stichting tot Behoud van de Drentse Graftrammels in Veenhuizen en de Stichting Oude Kerkhof Roermond mochten een cheque van € 250 in ontvangst nemen. Daaraan vooraf ging nog een plezierige, spannende middag in de goed bezette aula van begraafplaats Tolsteeg in Utrecht, waarin de drie genomineerden voor de GTB zich presenteerden. Vóór de presentaties reikte voorzitter Bert Lever een oorkonde uit aan alle genomineerden, omdat de nominatie op zich al eervol is.

De drie genomineerden waren 2 december jl. gekozen uit vijftien zeer gevarieerde kandidaten, een selectie die daardoor geen eenvoudige opgave was. Meest ging het om vrijwilligers op de klassieke begraafplaats (zoals Assen, Hulst, Middelstum, Valkenswaard en Zwolle), maar ook om het werk van houtzaagkunstenaar Dave Harmsworth, steenhouwer Henk Welling en de prijzenswaardige Stichting Online-Verleden, die onderzoekers, nabestaanden en genealogen ondersteunt met haar websites online-verleden.nl, online-begraafplaatsen.nl en online-familieberichten.nl.

Drie presentaties

De Gouden Terebinth is dit jaar voor de derde keer uitgereikt. In 2016 ontving de Stichting Oude Groninger Kerken de trofee en in 2018 de Stichting Ter Navelgong Tiel. Beide stichtingen hebben de bijbehorende duizend euro gebruikt om een symposium te organiseren, om zo meer aandacht voor behoud en beheer van oude begraaf-

plaatsen en grafmonumenten te vragen. Op 8 februari vertelden achtereenvolgens Evert-Jan Halkus en Pieke van Doorn-Witteveen over het werk van de Stichting tot Behoud van de Drentse Graftrammels (binnenkort omgedoopt in de Nederlandse Stichting tot Behoud van de Graftrammel), John Vaessen over de algemene begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand' ('den Aje Kirkhaof') in Roermond, en Remco Reiding kreeg het woord over het Sovjet Ereveld in Leusden. Wat hebben zij in het bijzonder de afgelopen twee jaren gedaan voor het behoud van het funerair erfgoed?

De graftrammel: een vergeten groet

Sinds 2015 zet deze van oorsprong Drentse stichting zich in om een specifiek deel van de funeraire cultuur onder ieders aandacht te brengen. Vijf medewerkers zijn begonnen met de restauratie van oude graftrammels, waarvoor ze zich moesten verdiepen in authentieke materialen, vormgeving en productie met de bijbehorende symboliek

van deze bijna verdwenen uiting van rouw en respect. Vervolgens heeft de stichting ook een eigen museumcollectie opgebouwd, geeft zij lezingen en heeft zij de activiteiten uitgebreid met een eigen website, contact met beheerders, scholieren en andere vrijwilligers – in Drenthe, in andere provincies en ook buiten Nederland.

Nabij Kapel in 't Zand in Roermond

Al vijftig jaar werken de vrijwilligers van de Stichting Het Oude Kerkhof in Roermond aan het behoud van deze begraafplaats door restauratie van de oude grafmonumenten. Begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand dateert van 1785 en is vooral bekend vanwege het 'graf met de handjes', symbool van de liefde die de verzuiling oversteepte. Nu verzorgen negentien vrijwilligers bijna honderd rondleidingen en lezingen per jaar. Ze bezoeken scholen en de jeugd komt langs om alles met eigen ogen te bekijken. De afgelopen twee jaar is er veel gerestaureerd, zoals grafdeksels, graftrommels en kloostergraven. Er is een digitaal informatiesysteem ingevoerd, en de publieksvoorlichting is stevig aangepakt. Bovendien verscheen de derde, uitgebreide druk van het boek van John Vaessen over de begraafplaats: *Dood, maar niet vergeten*.

Sovjet Ereveld in Leusden

Op deze begraafplaats liggen 865 Sovjet soldaten begraven die zijn gesneuveld tijdens de Tweede Wereldoorlog. De afgelopen twintig jaar doet de Stichting Sovjet Ereveld er alles aan om te zorgen dat deze vergeten plek de aandacht krijgt die zij verdient. De vrijwilligers van de stichting controleren de persoonsgegevens van de militairen en vullen die eventueel aan, ze sporen familieleden en nabestaanden op en ze organiseren herdenkingen. Lezingen, lessen op scholen en rondleidingen krijgen de laatste jaren veel aandacht. Bovendien spant de stichting zich ook in om Nederlanders deze graven persoonlijk te laten adopteren. Er zijn nu al ruim vijfhonderd mensen die aan dit adoptieproject meedoen.

Juryrapport

De jury bestond dit jaar uit voorzitter Karel Loeff (directeur Erfgoedvereniging Heemschut) en de leden Nico-line Zemerling (kunsthistorica en directeur begraafplaats Rhijnhof) en Laurens Sparrius (onderzoeker bij Floron). Na de drie presentaties trok de jury zich terug voor raad. Intussen kreeg Hans van der Veen de ruimte voor een intermezzo over zijn Duitse hertalingen van Nederlandse funeraire poëzie. Geïnspireerd door het werk van Terebinth stelde hij daarvan een bundel samen onder de titel *Gelijk het gras. Schall und Rauch*. Ter plekke te koop, gesignd en wel!

De jury vat in haar rapport doel en inhoud van de prijs samen: 'Doel van de prijs is waardering te geven aan organisaties, instanties of personen die zich in 2018-2019 uitzonderlijk hebben ingezet voor het behoud van funerair erfgoed. Dat kan door concrete zorg, maar ook door er op een bijzondere manier aandacht voor te vragen, via media, (boek)publicaties, film en video.' Voordat hij de winnaar bekendmaakte, plaatste de voorzitter namens de

Noteert u ook alvast: 5-7 juni 2020 Weekend van de Begraafplaats? Terebinth besteedt hier in het volgende nummer aandacht aan. Het thema is dit jaar 'Begraafplaatsen: vol liefde'.

juryleden een kleine kanttekening bij de drie nominaties, namelijk dat het groene erfgoed en de natuur- en milieuaspecten volgens hen wat onderbelicht waren gebleven.

Lof van de jury

De jury eindigde haar rapport met de onthulling van de winnaar: 'De winnaar van de Gouden Terebinth is actief voor een locatie die lang was vergeten. Zij heeft zich bijzonder ingezet om kennis te vermeerderen, jeugd te betrekken en vernieuwende projecten te entameren. Ze zet zich in om vernieuwend te blijven. Ze is daarbij uiterst transparant in haar berichtgeving, haar beleid en haar verantwoording. Juist die aspecten wijzen op zorgvuldigheid en getuigen van professionaliteit. Daarnaast vindt de jury dat het in het jaar van 75 jaar bevrijding past om een organisatie te eren die zich specifiek inzet voor de herinnering van oorlogsslachtoffers. De bekroonde stichting levert door haar inzet een bijdrage aan de medemenselijkheid en de verbetering van de internationale verhoudingen, iets dat in dit gedenkjaar een extra waardering verdient. De jury kent de Gouden Terebinth 2020 toe aan de Stichting Sovjet Ereveld in Leusden.'

Korrie Korevaart

Meer informatie is te vinden op de websites van de genomineerden: drentsegraftrommels.nl, oudekerkhofroermond.nl, sovjet-ereveld.nl.

Remco Reiding, initiatiefnemer en directeur Sovjet ereveld.
Foto Bert Pierik

LEZERSONDERZOEK

UITKOMSTEN LEZERSONDERZOEK 2019

Hartelijk dank aan iedereen die het lezersonderzoek heeft ingevuld. We stellen het erg op prijs dat u die moeite heeft genomen. De lovende, positieve opmerkingen over ons blad doen ons goed. Naast al uw lof blijft u kritisch en ook dat is een compliment. Met uw vragen en suggesties gaan we zeker aan de slag!

Toelichting

In het decembernummer van *Terebinth* (2019-4) vroeg de redactie u mee te werken aan een lezersonderzoek. Deze oproep met een uitleg van de beoordelingsschaal van 1-5 (waarbij 1=onvoldoende en 5=uitmuntend) stond op pagina 21; kort voor de feestdagen kwam niet iedereen snel zo ver. Dat bleek uit de respons: pas toen de enquête via een mail aan de donateurs onder de aandacht was gebracht, stroomden de antwoorden binnen. In die mail stond dan weer niet de waarderingsschaal uitgelegd, maar dat bleek geen probleem. En ja, hoewel we de vragen vooraf getoetst hadden, bleek er op twee derde toch iets te haperen. Ook dat bleek overkomelijk: zeventig mensen begonnen aan het lezersonderzoek, 51 daarvan vulden het helemaal in, anderen beperkten zich tot de inleidende vragen, of sloegen er af en toe een over.

Resultaten algemeen

Aantal respondenten: zeventig, onder wie 66 donateurs – dat is bijna 20% van de particuliere donateurs. We kunnen het onderzoek als representatief beschouwen.

De leeftijdsopbouw van ons lezersbestand is wat onevenwichtig: niemand is onder de 20 jaar, slechts één persoon tussen 20-40 jaar, vijftien zijn tussen 40-60 jaar, 52 tussen 60-80 jaar, één is 80plus en één wil de leeftijd niet geven. Van de zeventig respondenten zijn er 27 vrouw en 43 man.

De respondenten zijn geïnteresseerde lezers: liefst 70% (49 mensen) leest het blad van kaft tot kaft, 22% leest wat hem/haar interessant lijkt.

Vaste rubrieken

De vragen over de vaste rubrieken zijn door zestig mensen beantwoord. Eén kanttekening werd gemaakt: dat het niet altijd goed mogelijk is de verschillende rubrieken te onderscheiden door de compacte lay-out.

Vrijwel alle rubrieken worden ruimschoots *gelezen/bekeken*.

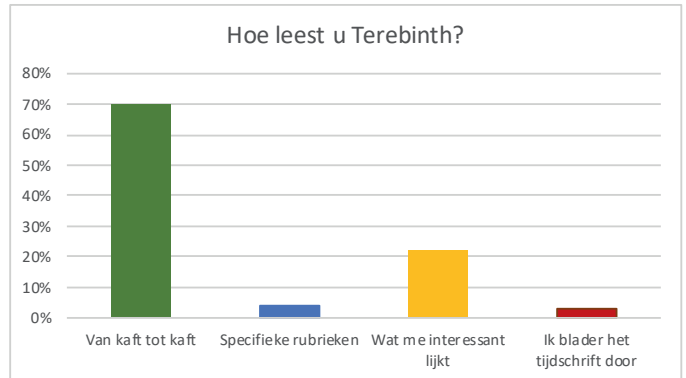
Zeer goed (50-60 maal 'ja'): de fotoreportage (57 maal) en *Terebinth* nieuws (55 maal). Ook de nieuwe rubriek *Onze begraafplaats* (53 maal) springt eruit.

Goed gelezen (40-50 maal 'ja'): Van de voorzitter, (Funeraire) varia, Mens & plek, Groen, Uit het veld.

Minst gelezen (38 maal 'ja'): Boeken & media.

Iets raars is aan de hand met de *Funeraire wandeling*: slechts dertien mensen geven aan die te lezen, maar er zijn wel 47 respondenten die de rubriek een cijfer geven, waarvan 42 goed of uitstekend.

“Verzorgd en goed vormgegeven.
Je ziet dat het blad
met liefde is gemaakt.”

De *waardering* voor de rubrieken is over het algemeen hoog, maar sommige worden positiever beoordeeld dan andere.

Niet alleen meest bekeken, maar ook hoogst gewaardeerd (49 maal 4 of 5): de fotoreportage. Goede tweede is *Onze begraafplaats* (45 maal), en ex aequo als derde (*Funeraire*) varia, Mens & plek en *Uit het veld* (44 maal 4 of 5).

Vlak daaronder de *Funeraire wandeling*, *Terebinth*nieuws (42 maal 4 of 5) en *Van de voorzitter* (41 maal). Achteraan (39 maal 4 of 5) komen Groen en Boeken en media.

Op de vraag of u alle rubrieken wilt behouden, antwoordden 48 mensen positief. Suggesties om te stoppen (alle eenmaal genoemd): de *Wandeling*, *Varia* en het gedeelte *Media* (niet de *Boeken*).

Andere artikelen / Katern Weekend van de begraafplaats

Nog 52 respondenten hebben de rest van de vragen beantwoord.

We vroegen of u de overige korte (1-2 pagina's) of langere (3-4 pagina's) artikelen over alle aspecten van *funerair erfgoed* leest. Dat

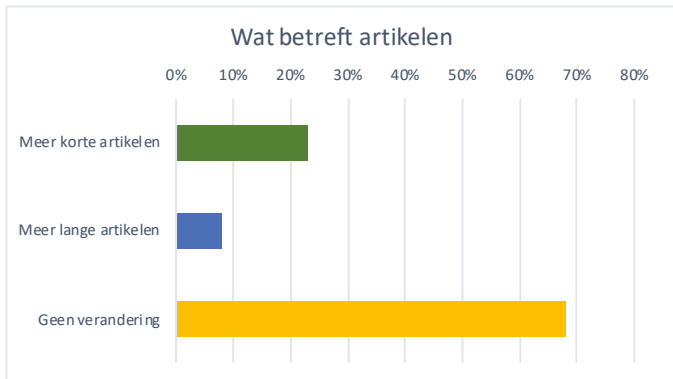

LEZERSONDERZOEK

is niet het geval: slechts dertien mensen geven aan die altijd te lezen. 'De onderwerpen spreken me niet aan' (35 maal), 'De artikelen zijn te lang (negen maal) of 'De artikelen zijn niet diepgaand genoeg' (acht maal geantwoord).

Twaalf personen zouden meer korte artikelen in het blad willen zien, vier juist meer lange – maar het merendeel (35) wil niets veranderen.

Het katern voor het Weekend van de begraafplaats (WvdB) kan op veel meer enthousiasme rekenen: 46 van de 52 respondenten lezen het ter inspiratie en 25 mensen geven het door aan anderen. Slechts drie van de 52 vinden het katern overbodig.

Vormgeving

Over de vormgeving van het blad zijn veel lezers positief: 44 van 50 respondenten geven het blad een 4 of 5.

De verhouding tussen tekst en beeld vinden 48 personen goed; twee vinden dat er te veel foto's zijn; zes personen willen meer foto's in het blad; drie willen er minder. Het merendeel (42) wil daarin geen verandering. Eén persoon zou graag eens andere foto's, bijvoorbeeld luchtfoto's of een spread [foto over twee pagina's] willen zien: 'Het blad laat nu te veel plaatjes zien [...] niet boeiend voor het bredere cultuurhistorische verhaal van de begraafplaats.'

De leesbaarheid scoort goed (50 maal); twee personen vinden de letters te klein.

Bekendheid met andere media van Terebinth

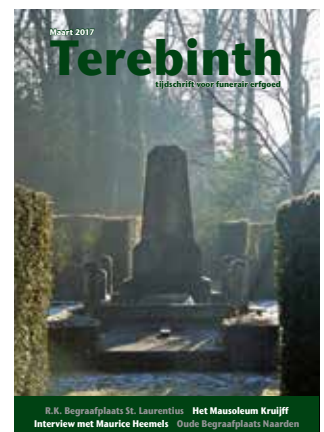
Van de 41 personen die deze vraag beantwoordden, kennen er 38 de website, 16 de facebookpagina en één het twitteraccount ('maar dat moet wel gerepareerd worden').

“Een mooi geïllustreerd blad met voldoende informatie.”

Uw wensen en suggesties

- Het blad mag nog uitgebreider, b.v. meer bezoeken aan begraafplaatsen en kerkhoven en over enkele personen die eruit worden gelicht met tekst en foto's.
- Meer over de rituelen van vroeger.
- Graag meer aandacht voor de graven in het noorden (en ook het zuiden) / regionale begraafplaatsen.
- Prikkelende column over funeraire onderwerpen / interessante columnist.
- Rubriek over symboliek.
- Bij Mens & plek iemand aan het woord laten over de motivatie voor een plek van een geliefde die recent begraven is.
- Meer informatie voor vrijwilligers over restauratie.
- Leuze van Terebinth 'behoud van funerair erfgoed' zie ik niet. Alleen de mooie foto's van oude stenen. Doe wat en help mensen die hun begraafplaats willen behouden. Hierin ben ik zeer teleurgesteld.
- 'Uit de praktijk van...'
- Toekomst van (historische) begraafplaatsen (artikelenreeks).
- Vragenrubriek.
- Iets meer richten op migranten / aandacht voor andere religies.
- Combineren met genealogie?
- Andere invalshoeken: mensen in actie, natuurwaarden beter gefotografeerd, alles is nu nogal eenzijdig voor de oppervlakkiger geïnteresseerde.
- Ben geïnteresseerd in funeraire cultuur en hoop dat de redactie allerlei interessants daarover via het blad overbrengt, aangezien dat voor de lezer zelf vaak veel moeilijker is.
- Prima blad, lees het graag. Ik heb vaak via mijn werk met begraven en alles wat daarbij komt te maken. Dit blad geeft mij vaak aanvullende info. Dus houden zo.
- Ga zo door. Complimenten voor het bestuur en redactie. En alle medewerkers, vrijwilligers.

Jenny Mateboer

Hera-project

Het behouden waard: islamitische graven in Maastricht

De islamitische graven liggen volgens de voorschriften diagonaal ten op zichte van de paden. Foto Mariske Westendorp

Het Europese Hera-project onderzoekt hoe migranten en hun nabestaanden mede vorm geven aan het funeraire erfgoed. In deze rubriek belichten we de situatie in Nederland. Deze keer: islamitische graven op de Algemene Begraafplaats Tongerseweg, Maastricht.

De begraafplaats Tongerseweg in Maastricht is sinds zijn opening in 1812 een algemene begraafplaats. Wel heeft het rooms-katholieke karakter van Zuid-Limburg hier altijd de overhand gehad. Het overgrote deel van de graven vertoont katholieke kenmerken en overledenen met een andere religieuze achtergrond werden vanaf het begin op aparte velden begraven. Zo was er een scheiding tussen het protestante en katholieke gedeelte van de begraafplaats, en kreeg de joodse gemeenschap in de negentiende eeuw een eigen veld toegewezen (dat nog altijd als zodanig functioneert).

Eerste islamitische graf

In de jaren dertig werd er in de noordwestelijke hoek van de begraafplaats een speciaal grafveld aangelegd voor andersdenkenden. Hier kwamen onder andere socialisten, Vietnamese bootvluchtelingen en de eerste generatie islamitische migranten of bekeerlingen te liggen. Het eerste islamitische graf op dit veld dateert uit 1984. De overledene is een Turkse man, die getrouwd was met een vrouw met een typisch Maastrichtse achternaam. Op zijn grafsteen staat in het Turks een verwijzing naar Allah en de uitspraak 'Merhumun Ruhuna Fatiha': een Turks bidverzoek dat verwijst naar de eerste soera uit de Koran, en vaak te zien is op Turkse grafstenen. Naast zijn graf ligt het graf van een Turkse baby uit 1985. Opvallend aan de grafsteen is de Nederlandse tekst 'Hier rust onze lieve-

ling.' Beide graven lijken op elkaar: de steles zijn gemaakt van lichtgrijze steen en op de graven heeft ooit grind gelegen. Ook opvallend is de oriëntatie van de graven: ze zijn ritueel correct aangelegd, zodat de overledenen – die op hun rechterzij liggen – hun gezichten naar Mekka gericht hebben.

Islamitisch grafveld

In de jaren negentig werd aangrenzend aan dit deel voor andersdenkenden een apart islamitisch grafveld gerealiseerd. Dit veld valt nu nog op, niet doordat het afgescheiden is door bijvoorbeeld een heg of hekken (zoals op andere begraafplaatsen in Nederland soms wel het geval is), maar door de afwijkende, diagonale oriëntatie van de graven langs de rechte paden en de op de stenen gebruikte islamitische symboliek. Aangezien dit grafveld bijna vol is, is besloten om vanaf dit jaar hier een nieuw islamitisch grafveld te ontwikkelen dat vier keer zo groot zal zijn.

Trends

De islamitische graven volgen op een duidelijke wijze ontwikkelingen in de autochtone grafcultuur. Aan de ene kant is een versobering van teksten op grafstenen te ontdekken. Deze trend is ongeveer vijftien jaar geleden begonnen en zet tot vandaag de dag door. Op stenen staan nog slechts de naam van de overledene en data van

geboorte en overlijden vermeld. Verder is niets van de overledenen bekend: er is geen verwijzing naar religie, nationaliteit of andere persoonlijke gegevens.

Aan de andere kant spreken opschriften op islamitische graven een steeds kleiner publiek aan doordat zij zich alleen nog richten op de eigen geloofsgemeenschap of familie.

Een goed voorbeeld is het graf van een vrouw die is gestorven in 2015. In het Turks staat op haar graf geschreven: 'Je leeft in ons hart. We zijn altijd samen, mijn zus.' De Nederlandse tekst benoemt de overleden vrouw als geliefde dochter, zus, tante en lieve mama. Deze teksten benadrukken haar identiteit als lid van de Turkse gemeenschap en de rol die ze heeft gespeeld binnen haar familie.

Deze trends lijken overeen te komen met ontwikkelingen in de autochtone funeraire cultuur. Tot het midden van de twintigste eeuw maakten grafstenen nog vaak melding van de functies die iemand vervulde voor de bredere gemeenschap zoals stad of land. Dergelijke vermeldingen zijn nu eerder uitzondering dan regel. Tegenwoordig wordt veel vaker gerefereerd aan rollen die iemand binnen het gezin heeft vervuld, of aan de hobby's die een persoon beoefende.

Het behouden waard

Het aantal islamitische graven is vooral sinds de jaren negentig toegenomen. Naar verwachting stopt deze groei niet; Nederland kent steeds meer moslims, en steeds meer van deze overledenen wensen hier begraven te worden in plaats van in het land van herkomst van hun ouders of van henzelf. Ook relatief gezien nemen islamitische graven in aantal toe: waar veel Nederlanders in toenemende mate kiezen voor crematie, wil een meerderheid van de islamitische gemeenschap nog altijd begraven te worden. Dat er meer en meer islamitische graven op begraafplaatsen zullen komen, staat dus vast.

Maar, de allereerste islamitische graven lopen op sommige begraafplaatsen het gevaar verloren te gaan. Ook dit is in lijn met ontwikkelingen in de autochtone begrafenis-cultuur, waarin graven vaak geruimd worden na een bepaalde periode en opnieuw uitgegeven wanneer betaling door nabestaanden ophoudt. We zien dat een groot aantal graven uit de twintigste eeuw is geruimd en de stenen zijn vernietigd. Als de overledene geen bijzondere faam had of in een belangrijke historische tijd leefde of stierf, is de kans groot dat het graf en de grafsteen verdwenen zijn.

Uiteraard is dit soms rigoureuze hergebruik van graven jammer, niet alleen wanneer het autochtone graven betreft. Het zou ook bijzonder spijtig zijn als islamitische grafvelden zoals die op begraafplaats Tongerseweg, niet worden geconserveerd.

Tijdcapsule

Dit grafveld is een heuse tijdcapsule die trends van identiteit, integratie en het begraven van de eerste generaties moslimmigranten in kaart brengt. Ook laat het veld exemplarisch zien hoe begraafplaatsbeheerders met val-

len en opstaan moesten leren omgaan met de uitdaging van het aanleggen van een ritueel correct grafveld voor islamitische nieuwkomers: met rechte paden, maar een diagonale oriëntatie van de graven. Tot slot laat het grafveld duidelijk zien hoe Nederlandse ideeën over begraafplaatsaesthetiek zijn overgenomen door de nieuwkomers. Het aantal islamitische grafstenen op de Tongerseweg is namelijk uitzonderlijk hoog, vooral als je bedenkt dat het voor sommige migranten financieel moeilijk zal zijn geweest een dure grafsteen te betalen.

Kortom, het islamitische grafveld op begraafplaats Tongerseweg is een interessant voorbeeld van funeraire veranderingen als gevolg van contact tussen autochtone en migrantenculturen. Het is nu al een belangrijke toevoeging aan het Nederlandse funeraire erfgoed. Alleen daarom al zou het behouden moeten blijven.

Mariske Westendorp en Christoph Jedan
(Rijksuniversiteit Groningen)

De steen van deze vrouw heeft zowel een Turkse als een Nederlandse tekst.
Foto Mariske Westendorp

UIT HET VELD / JEF BARTELET

In deze rubriek vertellen mensen uit het veld over hun werk voor het behoud van ons funerair erfgoed. Aan het woord is Jef Bartelet, drijvende kracht achter de werkgroep Oorlogsgraven die zoekt naar oorlogsslachtoffers van wie het graf nog in Maastricht is terug te vinden.

In het poorthuis van de Algemene Begraafplaats Tongerseweg vliegt het Mestreechs je om de oren, maar met mij praat Jef Bartelet Nederlands. Hij heeft sinds 2014 flink wat werk verzet. Het is allemaal begonnen met een zoektocht naar Maastrichtse gevelstenen die iets met de Tweede Wereldoorlog te maken hadden. Dat waren er bar weinig, maar hij kreeg wel talloze tips over andere oorlogsgedenktekens zoals beelden, plaquettes, gebrandschilderde ramen, veldkruisen en natuurlijk grafmonumenten. Zo werd ook duidelijk dat er ooit 303 burgerslachtoffers op deze plek zijn begraven. Samen met vijf andere vrijwilligers – Harrie Bergers, Jules Bonnet, Andrew van Thor, Roger Pilmeijer en Patrick Leenders – werden de nog bestaande en deels onbekende graven opgespoord en geïnventariseerd.

Geen hond

Ja, waarom begon Jef Bartelet er eigenlijk aan? 'Ik ga steevast naar de Maastrichtse dodenherdenking op 4 mei. Er komt dan altijd zo'n mantra voorbij: "Opdat we niet vergeten, worden hier de oorlogsslachtoffers herdacht." Maar tot hoever gaat dat? Tot de hoek van de straat. Dan zijn ze alles weer vergeten. Schrijf dat nu eerst maar eens allemaal op, dacht ik, dan kunnen ze het af en toe nog eens nalezen. Dan is er ook nog die discrepantie: er zijn hier graven van de Oorlogsgravenstichting, van de gesneuvelde militairen, en die staan er chique bij, maar naar de graven van de burgerslachtoffers keek geen hond.' En dus gingen ze aan het werk: het Rijksarchief Limburg had wat lijsten, in de Burgerlijke Stand en oude kranten vonden ze namen, ze spraken met nabestaanden die ze op de begraafplaats tegen-

kwamen. Een heel zoek, maar door op de algemene begraafplaats alle graven stuk voor stuk na te lopen wisten de vrijwilligers daar uiteindelijk alles te vinden wat ze nog konden vinden. Verder gingen ze aan de slag om de verwaarloosde graven te ontdoen van mos, onkruid en vuil, kleine reparaties uit te voeren en de inscripties beter leesbaar te maken.

Gemeentelijk oorlogsgraf

In het begin keek de gemeente de kat uit de boom: 'Maar uiteindelijk kregen we de gemeente mee en konden we met de hoogste ambtenaar afspreken dat er op deze begraafplaats geen graven van oorlogsslachtoffers meer geruimd zouden worden. Er is tenslotte al genoeg verdwenen. In Maastricht is een tinnengieter, die ik kende, en die maakte voor ons een tinnen plaatje, naar mijn ontwerp – met de ster die in het stadswapen staat. De gemeente betaalde dat en elk burgeroorlogsgraf heeft er nu zo eentje, zodat ze duidelijk herkenbaar zijn. Wat we hier gedaan hebben, wilden we ook op de elf omliggende kerkhoven regelen: bescherming van alle oorlogsgraven. Maar je maakt zo ontzettend moeilijk contact met die parochies. En dan krijg je te horen: "We hebben geen geld om dat te doen en het is zoveel moeite." Voordat ik – bij wijze van spreken – de telefoon had neergelegd, waren er al weer twee oorlogsslachtoffers ge-

ruimd. Het is: "Niet betaald, dan wegwezen." Och, jongejonge.'

Het goede voorbeeld

Op de begraafplaats vertelt Bartelet bij elk oorlogsgraf het tragische verhaal: 'Want 's middags trouwde deze jongen, 's avonds kreeg hij een bom op zijn hoofd... en hier, deze mevrouw zal nooit meer haar verjaardag gevierd hebben, want precies op die dag kwam haar dochtertje om het leven door een Britse *blockbuster*.' Tegenwoordig wordt elk jaar met Allerheiligen bij de (heel verspreid liggende) graven van alle slachtoffers een in het oog springende bolchrysanthe gezet: 'Prachtig, dan kun je zo van chrysanthe naar chrysanthe lopen en de graven snel terugvinden.'

De websites van de oorlogsgedenktekens en die van de werkgroep worden bewaard in het webarchief van de Koninklijke Bibliotheek. (Zie maastrichtsegevelstenen.nl/oorlog.htm en maastrichtsegevelstenen.nl/QR)

Jef Bartelet: 'Wat we onderzochten en gevonden hebben, wilde ik ook vastleggen en ik wilde ervoor zorgen dat het niet verloren gaat.' Dankzij de werkgroep geeft Maastricht het goede voorbeeld aan gemeenten en kerkbesturen elders wat betreft bescherming, onderhoud en respect voor de graven van alle oorlogsslachtoffers.

Korrie Korevaart

Jef Bartelet, lid van de werkgroep Oorlogsgraven in Maastricht, bij een van de oorlogsgraven op de Algemene Begraafplaats aan de Tongerseweg. Rechts: Een tinnen schildje siert elk burgeroorlogsgraf.

Terebinth

STICHTING VOOR FUNERAIR ERFGOED

De altijdgroene terebinth of terpentijnboom met zijn enorme kruin komt voor rond de Middellandse Zee. Deze solitair markeerde vaak graven en was al in de Oudheid verbonden met de eeuwigheid.

Terebinth, tijdschrift voor funerair erfgoed 34 (2020) 1 / ISSN: 1382-5259. Uitgave van Terebinth, stichting voor funerair erfgoed. Verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Koos Brandon Bravo, Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Jenny Mateboer (eind-/hoofdredacteur), Bert Pierik (beeldredacteur).

Vaste medewerkers: Wim Cappers, Liesbeth Vermeulen.

Inleverdata kopij

15 januari, 1 april, 15 juli en 15 oktober
E redactie@terebinth.nl

W terebinth.nl

f @TijdschriftTerebinth

t @deterebinth

Bureau Stichting Terebinth

Oude Vest 231
2312 XZ Leiden
T 06 2417 3646
E bureau@terebinth.nl
IBAN NL 92 INGB 0000 3355 36

Bestuur

Bert Lever (voorzitter), Korrie Korevaart (vicevoorzitter), Eward Timmerman (secretaris), Pierre Pesch (penningmeester), Elvire Vesseur (lid)

Donaties

U kunt zich als donateur van Terebinth aanmelden via de website of via het bureau van de stichting. Alle donaties zijn welkom; de stichting Terebinth beschikt over de ANBI-status. Wilt u het tijdschrift ontvangen en uitnodigingen voor / korting op onze bijeenkomsten en excursies? Maakt u dan per jaar een van de volgende minimumbedragen over: particulier (individueel) € 32,50 / idem met partner/huisgenoot € 43,50; bedrijven / instellingen € 80,-; bibliotheken / archieven € 32,50.

© Niets uit deze uitgave mag in welke vorm dan ook worden overgenomen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie, met uitzondering van archief foto's en foto's die afkomstig zijn van Wikimedia Commons.